

Роботи з
метрології

т. 2

Х., 1927.

10.406

ЗМІСТ.

Від редакції	3
І. Н. Єрофієв: До питання про старі українські міри, вагу та грошевий облік	5
1. Попереднє слово проф. Вегухова	7
2. Короткий вступ—Ів. Н. Єрофієва	8
3. Міри та вага	13
4. Грошевий облік	30
5. Додатки:	
а) Порівнюючі таблиці мір, ваги й грошового обліку—литовських, російських, подільських	36
б) Старі народні назви мір, ваги й грошей на Україні	40
в) Словничок назв	46
г) Бібліографічний показник	51
Проф. М. А. Лінніченко: Теорія регулювання десяткових ваг	53
„ „ Regulierungsmethode der Dezimalwagen. Zusammenfassung	84
„ „ До організації складання десяткових ваг у масовім виробництві	85
„ „ Zusammenfassung	104
Проф. О. М. Шукарьова: Спроба виготовити тривалу на зовнішній вплив різновагу	105

1010406/2
52409
ВІД РЕДАКЦІЇ.

Черкави Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
ІНВ. 251435

ДПБ А. 101-1085

Українська Головна Палата мір та ваг минулого 1926 року мала змогу розпочати науково-дослідчу роботу в різних напрямках. Насамперед було організовано Гравіметричну Обсерваторію в м. Полтаві. Минулого літа провадились експедиційні роботи по УСРР, а потім йшли обчислення, а також провадився гравіметричний зв'язок з Обсерваторіями Ленінграду, Москви і, нарешті, з міжнародним пунктом у Потсдамі. Гравіметричні праці вийшли окремим збірником.

Зараз випускаємо роботи з інших галузей метрології. Роботу І. Єрофієва і проф. Вегухова було проредаговано Академіком Д. І. Багалієм; значить, її можна вважати роботою науково-дослідчої катедри на тему, що запропонувала Палата. Ми сподіваємося, що ця тема—„Про старі українські міри, вагу та грошевий облік“ викличе серед дослідувачів істориків і дальші роботи. Вияснення історії мір дає певну міру й історії економічних чинників, а значить, має інтерес не тільки для метрологів, а і для значно ширших кол дослідувачів, що інтересуються економічними чинниками в історії.

Роботи: „Теорія регулювання ваг“ та „До організації десяткових ваг у масовому виробництві“ написані метрологом Української Палати проф. Діниченко, що організував з доручення Палати при Київських Державних Майстернях Палати спеціальну лабораторію по досліджуванню десяткових ваг. Досліди цієї лабораторії продовжуються. Теоретичні обчислення перевіряються на досліді.

Третім автором є консультант—метролог Палати проф. Щукарев.

Під його доглядом намічено в Палаті де-кілька метрологічних робіт. Першу роботу оце друкуємо. Одночасово вона друкується в Берліні в журналі: „Zeitschrift für Instrumentenkunde“.

Проф. Вас. Мазуренко.

ІВ. ЕРОФІЄВ

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАРІ
УКРАЇНСЬКІ МІРИ, ВАГУ
ТА ГРОШЕВИЙ ОБЛІК

З ПОПЕРЕДНІМ СЛОВОМ ПРОФ. ВЕТУХОВА

ЗА РЕДАКЦІЄЮ АКАДЕМІКА Д. І. БАГАЛІЯ

М. ХАРКІВ

1927

І. ПОПЕРЕДНЄ СЛОВО.

(До статті „До питання про старі українські міри, вагу та грошевий облік“) ¹⁾.

Міра, вага та грошевий облік природньо мусіли бути в минулому тісно злиті й переплутані поміж собою. Нові розвідки в первісній культурі, коли до неї поближче підійшли, — спершу порівняльне мовознавство, а зараз — етнологія (в її сучасному розумінні яко, наука соціальна, що відкриває можливості підняти завісу над тим далеким минулим людства, куди вже не досягає зір історії), — показали, що простір та час визначаються одно через друге, що майже ізвік людина спостерігала усе своє оточення в ту стародавню добу своїми органами, ²⁾ а пізніше — через заміну рівномірними та рівноважними предметами, — вже через їх довжину та товщину. Напр., в арабів одною з лінійних мір є „24 широчини пальця“, широчина пальця = 6 ячмінним зернам в їхню довжину; вага ж зерна ячменю = 7 волоскам мулової вовни. У Вавилонян міра довжини — є те, що пройде людина від першого проміння сонця до повного його появлення, — це коло 2 хвилини часу. (У Греків ця міра звалась „стадія“). В Англії в XII ст. за основну міру довжини був „лікоть“, (звичайно, у кожної людини різний), і такою ж мірою ваги було „пенни“, що рахувалось за рівноважне 32 „сухим обідраним зернам ячменю“ ³⁾, — у середньовічній Німеччині, згідно з її тодішнім політичним та економічним станом, кожне містечко, кожний базар мав свої міри. Зі зростом суспільства та взаємин сусідів, під впливом торгівлі то-що, зростало й узагальнення мір та ваги так по окремих країнах, як і у всього культурного людства. Так, наприкінці XVIII століття вже вироблені були так звані „еталони“, тоб-то зразкові міри й вага навіть по всіх видатних державах Європи, що зберігались по державних установах; по них вироблялись вже однакові для всіх частин держави міри. Тому і в Росії Петро I наказав об'єднати „аршин“ з „ко-

¹⁾ Матер'ял до цієї роботи був підібраний майже виключно І. Ф. Єрофієвим, лише за деякими моїми вказівками; пророблений же вкулі.

²⁾ Довжину й обсяг вона визначає „на око“, про вагу міркує по тому змагання, що покладає на підняття де-якої речі.

³⁾ Ще й зараз часто — густо кажуть „тонше волосинки“, або „менше макового зернятка“ й т. под.

совим“ та „маховим“ сажнем, від яких його було відокремлено, й рахувати так: сажень=3 аршинам=7 англ. футам (по 12 „цалів“, цеб-то „дюймів“ у кожному). Таким чином з цієї доби і в Росії стали рахувати, на європейський лад, аршин за 28 дюймів,—в Європу було прорублено економічне вікно. З цього часу стали поволі зникати старі міри допетровської доби, як наприклад: „контар, вить, окова, четверток“, ¹⁾ а також почав змінюватись самий засіб рахування, як напр., поділ на-двоє: „третина, півтретини, півпівтретини“ і т. д. Почав будуватись новий побут, як і зараз будується на так званій „метричній системі“, що нами тепер засвоюється.

Ця справа завжди посовується дуже важко; старий побут змінюється останнім, з інших змін, в людському житті. Міра й лік найконсервативніша справа—вони найбільш зберігають старий світогляд, тому всяке упорядкування суспільно-економічних та виробничих відносин і взагалі весь зріст науки, стоїть у тісному звязку з перебудовою розуміння простору й часу. Візьмемо хоча б і Україну в XVIII сторіччі. Катерина II „повелела“ Румянцеву „честь земли и леса Украины“. З якими труднощами проходив цей „учот“, пояснюють нам де-які історичні справи. Ось, напр., в ділах „Малороссийской Коллегии“ (це така Центральна Українська Установа, що керувала в свій час усіма справами України) знаходимо відомості про надзвичайно неусталені в той час міри землі ²⁾, як напр., 18 хур з 40 саж.—гарний врожай; 8 хур з 20—середній; 2 хури на 10 саж.—поганий (?). Або: день оранки рахувався за 340 кв. саж. і за 726, за ³⁾/₄ десятичини, а десятичина прирівнювалася до 2, 4, а то й до 6 „хур“; один косар рахувався як ¹/₃ десятичини і т. д. Одне слово, і тут все спиралось на саму людину, на ті чи інші речі, до неї пристосовані, або ж на його працю. Все було цілком суб'єктивно. Отже зі зростом суспільства все яскравіше виявляється необхідність чогось сталого, чогось по-за нами, лише на підставі чого як найскорше будувалось би об'єднання людства.

Ми вже бачили, що наприкінці XVIII сторіччя майже вся культурна Європа усталила для окремих держав певні еталони мір та ваги (в Німеччині—фут та фунт, в Англії—фут та ярд, у Французів „туаз“—6 ф. 72 д. та „марок“—0,245 кілогр.). Але вони були все ж різними по окремих державах (як і зараз ще в Англії, Америці і др.—немає метричної системи; як і зараз маємо тепломіри й Реомюра

¹⁾ Записати зараз міри старі, які ще існують по глухих селах—це чергове завдання всякого краєзнавця, бо це одна з головніших підвалин до сучасної етнології.

²⁾ Докладно про це дивись: 1) Червинський „Матеріали що до оцінки ґрунтів Чернігівщини. 1885 р. 2) Максимович „Деятельность Румянцева-Задунайского по Управлению Малороссией“ ч. I, Нежин, 1913 г.

й Цельсія й Фаренгейта). Коло півсторіччя пройшло після цього установа мір по окремих країнах, поки вони більш—менш об'єднались, бо того вимагав розвиток торгівлі і взагалі економічний стан. Обережно зберегали ці зразки в окремих державних установах. (як напр., у нас „Укр. Головна Палата Мір і Ваги“). Але 1834 р. в Англії будинок, що в ньому зберігались ці зразки, згорів. Тоді вже гостро повстало питання, чи не можна здобути чогось такого з зовнішньої природи, на чому найскорше можна було б найточніше усталити міру, якщо „зразок“ зник. Були різні пропозиції: „ячейка“ бджоли, або довжина секундного маятника, що рахувалась тоді усюди зовсім однаковими ¹⁾. Довго билась над цією справою наука, поки не умовились

прийняти за основу довжини „метр“ $= \frac{1}{10.000.000}$ ч. *паризького* меридіану, а за основу ваги „грамм“, рівний тому, що важить 1 куб. сант. дист. води при 4⁰.

Заняття астрономією вже давно висунули потребу в таких мірах довжини й обсягу, що їх вже „на око“ зовсім неможливо охопити, бо напр., „мікрон“ (що ним міряють довжину світляних хвиль) уже в десятки разів тонший від самої то-

несенької павутинки ($\frac{1}{1.000}$ міліметра). Працюючи в цій галузі, думка дослідувача й напала на певний шлях: здобувати основну міру не в собі, а чомусь зовнішньому (сонце, земля то-що).

Спіраючись от на таку сталу міру, лише й можна знайти міру загальну в будучині для всього людства, а це—початок перебудови наново усього світогляду, що зараз і йде по всіх напрямках.

Виявити, як цей процес будування й перебудови розуміння простору й часу проходив в давньому минулому, коли людина переходила від двохмірного до трьохмірного обміру,—це й значить підійти щільно до 4-го й дальших обмірів (що й стоїть на меті сучасної науки).

Підняти цю завісу минулого дають нам, як вже сказано вище, змогу ті науки, що до цього найближче становляться—мовознавство, етнологія та інші. Народня мова в своїх назвах мір та лічби дає нам найяскравіші зразки „відкіля у куди ми йдемо“ в цій справі: від себе, від „я“, від „світа в собі“ лише, відокремленности, до „ми“, до зовнішнього світу, до суспільства, до інтернаціоналу. На цій підставі зріс і так званий „закон соотнесительности“, що перевертає інші з старих поглядів.

¹⁾ Але в Європі маятник, що його привезли з Америки, прийшлося скоротити.

Сучасні граматичні досліді ¹⁾ теж зробили спробу оглядіти різноманітність тих джерел, відкіля зріс і так званий „числівник“, таким чином відкрився для нас вищезазначений хід людської думки відносно лічби. Таким чином, ми бачимо, що робота наукового дослідження користується і в цій галузі одноманітними законами: ²⁾ від „я“, до „ти“, до „він“ від свого найближчого, найбільш відомого—до „твогого його, чужого, дальшого, а на меті (цілева установка)—й до усталеного привселюдного.

Забули ми може про „панське“ пасмо, про „царський лікоть“, але ще на поверхні в нашій живій мові „коломенська“ (в РСРР), або „чугувська“ (на УСРР) верста. (Остання нагадує про відому „Аракчеївщину“).

Поволі становиться популярною і міжнародньою й метрична система, але вона ще бере свій початок все-ж таки від „паризького“ меридіану. До того ж точними вимірами усталено, що метр *не є* рівно одна десятиміліонна частина меридіану.

Дослідни етнології в звязку з мовознавством та історією в їхній сучасній постановці, що вивчають на економічній базі стару культуру, старий побут, первісний комунізм, походження власности й таке инш, допоможуть нам твердо стати на ноги в цьому сучасному напрямі, пізнати шляхи переходу від одного типу мір до другого, встановити їхні взаємовідносини та принципи того уряду, що через нього утворюються можливості нових здобутків удосконалення наших обмірів. В залежності ж від ступня точности наших мір, від об'єктивности обміру лише й може виявляться визнання природи, усього світу з його певними законами, бо всі явища природи є не що инше, як комбінації з основних величин маси—ваги, часу та довжини—простору.

Тому й самі невеличкі, „скромні“ спроби етнологічно-історично-краєзнавчих дослідів (яким ми й вважаємо оцей свій), потрібні й заслуговують на увагу й науки й суспільства, як шляхи до удосконалення знання взагалі, та виробничих сил краю зокрема—особливо яко шлях до усталення мір та ваги, що об'єднали-б по можливості всі країни, всі народи для роботи в одному напрямкові. Це був би струс усього нашого культурного організму, це був-би початок переміру наново всього, перебудови життя, побуту.

Такий рух частково вже й почавсь, як про те свідчать, напр., нові краєзнавчі досліді в галузі мистецтва, хоча б перебудова пропорцій сучасної селянської хати.

¹⁾ Звернемо увагу хоча б на великі твори проф. Потебні.

²⁾ Що усталено й Потебнею в його величезних дослідях про граматичні категорії, яко шляхи поступового росту людської думки.

³⁾ Питання зовсім ще не розроблене; матеріял доводилось по крихтах збирати з великим напруженням. Тому прохаємо пробачити хиби, що трапляються в цій спробі.

II. КОРОТКИЙ ВСТУП.

Виникнення мір та ваги пояснюють, що ми у природі навкруги себе бачимо різноманітні предмети, отже-які з них подібні один до другого, — зерна жита та пшениці, ягоди з одного куща, наприклад: вишні, стеблини то-що. Колишня людина порівнювала рівне з рівним, звертала увагу і на нерівне. У мандрівну епоху зверталось увагу більше на величність просторіни, мандрівець по суті свого життя як раз був звязаний з просторінню. Звичайно, міряння було приблизним, на око, чи беручи на увагу, скільки треба втратити часу, щоб яку путь пройти. Згодом, коли економічні умови взяли верха над людиною, коли почався обмін предметів, краму, необхідно вже було утворити більш точні міри, довідатись напевне, наскільки один предмет за другого більше, довше, тяжче. З другого боку хлібороб мусів знати не лише довжину куска землі, чим так цікавивсь мандрівець, але й ширину його, широчину поля, яке він обробляв. Звичайно, мусів він вишукати влучну одиницю міри.

Такою одиницею стала рука.

Ліхтенберг з приводу значіння руки каже: „Це великий загальний інструмент; він був першим келихом, першим і дальшим приладдям і мабуть першим доказом для таких голів, на які не мали впливу другі докази“. В одній французькій хліборобській пісні рука йменується бабусею молотка, меча й плуга. Великим пальцем натягували лука, його особливо тому поважали. Малайці звали його „матір'ю пальців“. Римляни обрублювали собі його, коли хотіли позбавитись військової служби. Була й кара обрублювання великого пальця переступнику. Полоненим також обрублювали часом великі пальці. Великого пальця підіймали вверх на глadiatorських боях, коли хотіли захоронити життя борцю. З нього ж і починають числення—і зараз зустрічаємо на Україні, і не лише на Україні означення: сукно у два пальці, дошка у стільки-то пальців. „Цаль“, стара українська міра, що і зараз є в Галичині та Буковині—це дюйм = приблизно ширина великого пальця при його корені. Вживалася з давніх давен це міра—„фут“, рівний довжині людської ступні; на Україні була й така назва—„фут“.

Про існування мірення на Україні свідчить не лише літопис, але й сама народна поезія.

Ще в старих колядках княжкої доби нагадується м'ра рідини бочка. До коня говориться в одній колядці:

„Ой, коню, коню,
Я тебе продам
За сто червонців,
За бочку вина.

Є вказівка на дробове ділення:

Ой, порублено козаченька на четверо,

Ой, посічено та на шестеро.

Економічний факт існування, в певний момент виникнення утримання, викликає потребу розвитку грошового обліку. Відбилосся в поезії і це, при чім наводиться облік не лише грішми, але й натурою, вже довго після зникнення натурального обліку.

Ой, дає на рік (хазяїн) по сто червоних,

По сто червоних, по коникові,

По коникові та й по шабельці.

Та й по шабельці, по парі сукон,

По парі сукон та й по шапочці.

У пісні про С. Чалого читаємо:

Оце тобі, пане Саво, чужії півмітки,

Що на тебе прями жінки і малії дітки.

У нар. поемі „Пекельний Марко“:

Тобі ще черга на світі жити

Та горілку коряками пити.

Буйний розвиток української поезії за часи XVI—XVII ст. зв'язався з посиленням в ній реалізму й соціального елементу. Цифрові дані знайшли собі місце, коли згадувалося про надмірні податки, здиство. Однак ще більш зустрічаємо міри поля, могил, зброї, типового оточення козацького. Згадується про семип'ядні пищали, семиперсні могили, згадується міра: „миля“.

У думі про Берестечко читаємо:

Ой, на тридцять і чотири милі

Козаченьки поле трупом крили.

Окрім епічних цифр, тут вже і реальне свідцтво про міри.¹⁾

¹⁾ Цитация й тут і надалі провадиться таким чином: в тексті, окрім Словничка (де про всяку назву міри точно вказана сторінка кожного джерела, як-що таке було в нашому розпорядженні, що для даної праці є головною метою) сторінки не виписуються, бо цитати дуже дрібні й лише втом'яли-б читача. Як-що він зацікавивсь би якимсь з джерел, то перелік їх додається окремо в нашому „Бібліографічному покажчику“: сторінок, присвячених нашому питанню, взагалі небагато, тому знайти їх там вже не важко кожному, хто до справи підійде ближче.

III. МІРИ ТА ВАГА.

В історії старої України вчені добачають багато ще невідомого, як ось питання про старі міри. А це затемнює вирішення багатьох питань поперед усього економічного характеру. Ми не зовсім знаємо про ціни „кунів“, тому не зовсім розуміємо фінансового боку „Руської Правди“,—не знаючи про гривні, не уявляємо собі як слід справи податків, данин, про їх вплив на економіку, не уявляємо сили контрибуцій, про які згадується по літописах чи актах; не знаючи ваги, не розуміємо, що таке було „кап“, яку силу мала торгівля воском, не знаючи міри обсягу, навіть приблизно не можемо визначити відношення цін до кількості продуктів, наприклад: цін на хліб, які існували по різних місцях у різні часи, цін на сіль, вино, пиво, мед то-що; не знаючи мір просторіни, блукаємо в межах географічних питань про стару Україну. Не краще справа тоді, коли бажаємо ми зрозуміти, чому це одні й ті самі факти чи події відносяться до різних частин доби, до різних частин року, бо нам невідомо системи числення годин, доби, взагалі часу. Через те саме ми не встановимо ніяк часу, коли починалася на Україні людська праця, коли вона кінчалася, коли обідали чи вечеряли то-що. І однако міри у нас на Україні встаровину були—і була навіть у інших періоди її життя стала система мір, з назвами чи запозиченими чи місцевими. Вже в „Уставі“ князя Володимира про церковні десятини на суди видно, що міра та вага не була якимсь новим явищем,—бо вже торгували й торгували добре. А торгівля вимагала певної системи ваги та міри, збудованої як слід, і тому ми розуміємо наказа Володимира: „городський і торговий всякі мірила спуди і звіси . . . епіскупу блюсти бес пакости, ні умалити, ні умножити“. Вчені гадають, що коли взяти на увагу, що ми торгували не лише з Царгородом, але й з усіма племенами Задунайськими, то чи не мали ми таких одиниць міри та ваги, що були загальними для згаданих країн. У Західній Європі ми бачимо на той час римські одиниці, яких запозичила і Візантія. І вони не через торгівлю переходили до нас—це було природньо. Однак ця римська метрологія, яка не загубила своєї природи на Заході, набула в нас такого характеру, що дуже перешкоджає встановленню її генеалогії. До того вони переплутувалися з грецькими й місцевими. Велику та кож плутанину роблять занесені потім у південні літописи російські міри. І хіба полекшують розв'язання нашого пи-

тання такі терміни, як голважня, горсть, пасмо, керб, розгозина, луб, острамок, сотниця, стяг, полош, соха, сошка, десятина, обжа, копна, веревка, вить, лук, перевара то-що; або ще такі промислові російські одиниці—црен, соль, сапса, цепень, ез, невод, тагас, частик, перемет. Чи не вплинули вони на утворення українських мір, а може навпаки, яке було життя їх, повне часом зміни. А одкидати їх не можна, бо ці народні одиниці міри влада ставить разом з торговими, вони-ж визнаються за законні, коли була справа про податки.

Найстаріша міра українська—це *лікоть*.

Перші згадки про лікоть знаходимо у старім письменстві. У Рускій Правді говориться: „мостнику, помостивше мост, взяти от дела от десяти локот ногата“; в Остромировім євангелії читаємо: „не беша бо далече от земле, но яко двісті локот“; у Патернику Печерському говориться: „затвори себе Исакий в келії малій, яко четирех локот сущей“. Ігумен Данііл, що ходив на Схід на початку XII ст. означав просторинь і розмір між иншим теж локтями. Пізніш у Литві та Польщі теж був лікоть, однак не мав певної довжини. Вона що-річно встановлювалася воєводами (постанова 1420 р.). В усякім разі литовський лікоть приблизно рівен був 2,131 моск. фута чи $14\frac{2}{3}$ вершків; польський—рівен був $11\frac{1}{12}$ литовського ліктя, тому польський лікоть складав 23,45683 моск. дюйма чи 1,954 моск. фута. Що до цієї міри—ліктя, то треба зазначити, що вона була розповсюджена усюди з давніх-давен. Він був священною мірою в старих Єгиптянів і Євреїв, його навіть знає Схід і Захід. Це звичайна торгова міра. Довжина її змінювалася¹⁾.

Слідуюча міра—*сажінь*.

Перша згадка про сажінь знаходиться в Нестеровім слові про початок Києво-Печерського монастиря. Там говориться: „Іларіон (коло 1107 р.) ископа себе печерку малу дву сажан“. Про сажінь згадує і подорожник Ігумен Даніло. Гадають, що коли сажінь наших сусідів—поляків, фіннів та шведів складалася з трьох локтів, то й наша стара сажінь мала теж три локті. Ще наводять тому доказ: попередник Боспору між берегами Керчі та Тамані не перевищує двох верст. А на відомому надписові на каміні Тмутараканському читаємо „в лето 6576 (1068) Глеб князь мерил море по леду от Тмутаракана до Кърчева 10 000 и 4.000 сажан.“ Лінія у 4.000 сажнів трьохаршинових дає 28 верстов, а лінія у 14.000 сажнів трьохлокотніх чи двохаршинових складає 18 верст й 333 сажні.

¹⁾ Страхов (с. 372) згадує португальську міру *sebid*, *sevido*, лат *subidus* (лікоть) приблизно 26,5 д. Міра поширилась на Сході; у китайському ерши приблизно 2 *sobid*-а „Ще одне пояснення в Торгов. Моск. книзі „О локтях“ (Врем.) читаємо: 52 локти русские вымерит 43 аршинны“ (епоха Грозного).

Аршин зустрічаємо лише в актах з XVI стол., саме в Москівщині. Це була більш-менш міра сукна. „Печатані“ аршини згадуються там з 1645 року. На Україні став вживатися пізніш.¹⁾

Тепер що до *верст*.

У подорожі Данила читаємо: „путь от Царяграда до Іерусалима іти 300 верст“. Замість цього слова „верста“ по літописах вживається також слово „поприще“²⁾.

І чим ми далі йдемо, тим більш здається в нас матеріялу що до історії українських мір,—мало ясности. Україна, як відомо, згодом стала під Литвою й Польщею. Отже у старій Литві та Польщі не було сталої міри. Сталу міру знаходимо пізніш; звичайно міри встановлювалися воєводами на кожний рік, що видно з одної постанови 1420 р.³⁾

Тут поперед усього зупинимся на так званій *уволоці* (Wloka). Вона повинна була мати у собі тридцять моргів, одна ж морга тридцять прентів, се-то: тридцять прентів вздовжину і десять в ширину складають один морг, на якому, пристосовуючи справу до засіву жита, могла бути посіяною одна солянка Віленської міри (солянка= $1\frac{1}{2}$ частина бочки⁴⁾).

Сеймовою постановою 1764 р. визначено було міри та вагу загальні для всієї Польщі й зразки їх було розіслано

¹⁾ Страхов затверджує думку Карамзіна про східне походження аршини (Страх. 371, пор. Ламб. ч. 2) Торговельна енциклопедія 1838 р. (Allg. 265) лічить у тур. аршині 27,9 англ. д. Крюниц (Кг. 456) каже, аршин вживається у Китаї, подібен до голянського ліктя=26,55531 дюйм. Страхов наводить китайську назву ерши, що нагадує слово аршин. Ерши наближується й своєю довжиною до аршини.

²⁾ На поприще вкладали 750 сажнів, але ці сажні були двохаршинові; „поприще“ поділялось на стони, ноги та стадії. Ніг у „поприщі“ нарахувалося шість тисяч, стопів три тисячі, стадій сім з половиною; з цього бачимо, що російські літописні поприща неначе зовсім були тотожними з нашими сучасними верстами. У нього-ж зустрічаємо й про лікоть: печера чотирі лакоть в „долину і в широту . . .“, взвише полтора локті“. Вживає він також міру „сажні“. Міри на сипке у нього зустрічаємо такі; „кадь“. Окрест Іерусалиму, каже він, родиться пшениця і ячмінь ізрядно: „одну кадь сіявше паки взяти кадей 90 или 100“.

³⁾ Отже згодом вони ставали одноманітними чи майже одноманітними в кожнім воєводстві і зразки їх переховувалися по городських судах та ратушах. Однак, ніде, здається, їх точно не було визначено. За сеймовою постановою 1613 р. визначено було міру на сипке в Вільні, Ковні та в Жмудинів, а саме—бочка, яка мала у собі 72 гарці. По инших містах та містечках дозволено було мати особливі міри, при тому лише, щоб визначено було точне їх відношення до встановлених законом. Вчені наводять определєння мір. Одно з таких, яке, гадаємо, найясніше та схематичне ми наводимо з де-якими примітками та доповненнями. З наказу Сигізмунда Августа було переведено вимірку королевських маєтків. (1532 р.). Звичайно, що тут ми маємо офіційні тодішні міри

⁴⁾ Більш сталій і подрібний виклад лінійних та поземельних мір зроблено в Браславському Підкоморському протоколі за 1727—1735 р.р. А саме: *уволока* має в собі 30 моргів, морга—трицять прентів; прент має у собі $7\frac{1}{2}$ локтів. Шнур має 10 прентів. Три шнури має 30 прентів, се-то одну

по містах та містечках усіх воєводств. Залишено було без усякої зміни міру поземельну чи прентову, усі ж другі знищено. Міру ж і вагу було визначено так: лікоть повинен був мати у собі 24 цалі. Бочка повинна була містити в собі 72 гарці, півбочки—36 гарців. Варшавський корець мав у собі 32 гарці, а гнаданських корчиків два, у кожному по 16 гарців.

Гарнець мав у собі у глибину сім цалів, 2 чверті цяля ще й одну осьму цяля, завширшки чотири цалі, три чверти й одну восьму цяля. Гарнець мав також два півгарця. В півгарцеві було дві кварта, а в кожній кварталі малося дві півкварти. Гарнець був ще цеховий, що складав у собі два гарці шинкових. Шість гарців цехових складала одну чашу. Фунт литовський був одною п'ятиною менш за фунт берлінський, і мав, як і наш недавно 32 лоти; 40 фун. складала камінь, а 5 камінів—центнар. Лікоть литовський мав у собі 24 цалі. З 1776 р. на ньому вимагали вибитого масштаба.

Окрім зазначених мір, встановлених законами, існували ще міри Майдебурські,—а саме: прент, який має у собі одну сажінь, два аршини та 4 вершки; таким чином, один лінійний литовський прент мав у собі одного прента та 293 прентика майдебурських. По актах також можна знайти, що поля, огороди та міські плаці міряно були також *грядками*. Грядка, чи інакше *загін*, визначав лінійну просторінь на три локті завширшки; шість гряд складало мало у собі 5 $\frac{1}{2}$ сажнів. Межі садіб йменувалися стінами. Були також міри стадії, які лінійну міру землеміри прирівнюють до 50 сажнів, й лани. *Ланом* звали орану землю, що мала у собі три поля, кожне уздовжки 400 локтів, а завширшки 96. У великому лані нараховували 362 й 880 локтів уздовж, а завширшки 115 і 200 локтів,

Лікоть був основною мірою усіх литовських мір. Він мав у собі два фунти.

Щоб краще усього перекласти усі ці міри та вагу на російські дореволюційні, треба керуватися наказом сенату за 11 жовтня 1835 р.—про систему російської міри та ваги.

У бочці малося чотири чвертки. У кожній чвертці по 8 гарців. Гарнець мав у собі два півгарця й чотири кварта. У кварталі чотири квартерки. Канев мав п'ять гарців.

моргу. У моргові 300 прентів; в пренті 10 прентиків; в прентикові $\frac{1}{2}$ ліктя й півчвертки. Прент має у собі 7 $\frac{1}{2}$ локтів; в шнурові 10 прентів, себ-то 75 локтів, і тому три шнура вздовжину й один навширину складають один морг. Обвід морги має у собі 80 прентів чи 600 локтів. Четверть уволок має у собі 7 $\frac{1}{2}$ моргів чи 2,250 прентів, а самих локтів 16,875. В одній третині уволок є 10 моргів чи 3000 прентів, а самих локтів 22500. Тридцять моргів складають уволок. Вона-ж має у собі квадратних прентів 9000, а самих локтів 33750. Тридцять шнурів вздовж та три завширш складають одну уволок. В пренті маєся 10 прентиків; прентик має у собі $\frac{3}{4}$ ліктя; в прентикові 10 лавок, а в лавці 10 скриналів.

Вагу було встановлено таку. Камінь повинен був мати у собі 32 фунти, а фунт 32 Врадавські лоти. Центнар мусив мати п'ять камінів, а шафунт—13 камінів. 16 лотів складала гравну.

На Литві остаточно встановлено було міру та вагу за повною одноманітністю лише у 1776 році. Звичайно, що в основу зрівнення клялися міри, які вже були на Литві й лише не мали одноманітності скрізь.

Міри були встановлено такі:

На сипке—бочка, що мала у собі чотири чверти, чверть—дві осмини; осмина мала у собі дві шіснадцятки. В шіснадцятці малося дев'ять шинкових гарців. Гарнець був основою, одиницею усіх зазначених мір, якими повинно було обов'язково міряти усі рідини.

Цікаві відомості про старі міри дає нам і „Скарбова книга метрики Литовської 1502—1509 р. р.“¹⁾

Вага річей визначалась досить оригінально: „Князю Великому Довлетуку дев'ять подарунків: келих срібний, золочений, ваги у ньому півчварта рубля; миска срібна—ваги у ній три карбованці й 12 золотників, келих срібний—ваги у ньому три карбованці“...

Є такі дані „двадцять кіп грошей,—десять кіп дано широкими грошами, пенязми осм коп.“

Згадана Литовська скарбова книжка впадає своїм змістом на останні роки княжіння Олександра та перші Сигізмунда Старого. Цей час, як відомо, визначався найбільш жвавим зносинами литовської влади з татарськими ханствами. Розрив з Московією, поразки, що стерпіли литовські війська від московських, напади татарських орд, невдала внутрішня політика в князя Олександра, нарешті його смерть та заколот Глінського—усе це було кепськими означеннями для майбутнього литовської держави. Тому Литва, як мога старанно вишукує собі спільників по татарських ханствах чи у Перекопі, чи Казані, чи Ногайщині. Скарбова книжка подає багато матер'ялу що-до малювання побуту Литви, до історії цін на хатні речі, на одіж, страву, різне збіжжя взагалі. І усе-ж таки не дають багатьох даних для определения стану тодішніх мір і лише стверджують трудність нашого питання. Головним чином ми зустрічаємося з обміром тканини, одягу, ваги, посуду то-що, що й навели.

Наводимо пізніші документи, що переповнені вказівками на міри.

¹⁾ Ось, наприклад, в Литві збиралась так звана ординщина, особливий податок, що йшов з міст на орду.

Невідомо розмір одної ординщини з самого початку XVI століття: 14 „сороків“ соболів на 630 кіп грошей; 13 „поставів“ махольського = 46 поставів сукна трицького = 184 копи. 7 поставів сукна Лунського = 70 кіп, 4 постави сукна новгородського.

В „Постановленні малярському“ 1689 р., виданому Лубенському монастиреві Мазепою читаємо: „муки житної мірок десять; пшеничної мірок три; гречаної муки три мірки; пшона—осмачок п'ятнадцять; солі кулей три і риби вялої голов п'ять, а просолної бочок три, олію конопляного полтора кварта, маку три четверики, яловну десять й баранов сорок; сала пудов п'ятнадцять, а полтей солонини з костями—двадцять; масла—фасок три, а сира діжок три дужих; солодов чотири й хмелю до него й проса, як звичай; горілки просто тисяча кварт; меду пресного чотири пуди, лою на свічки—каменей осм (кожний „камень“ мав 50 фунтів); капуста кадубов два й бураков і огурков погалко-ж; каруку полкаменя й обрешков килко буде потреба; полотна простого шестдесят локот, а бічного—двадцять; камень воску, цибулі вінков тридцять і часнику десять й сукна тонкого обіцует его милость по доконченню роботи на сукню“.

В постановленню цьому ми бачимо цілу систему харчового обміну, ваги, обсягу¹⁾.

Ми могли б надати силу документальних вказівок на старі українські міри. Цих вказівок багато, на наш погляд,

¹⁾ Дані у справі будування церков в Лубенському мгарському монастирі (1682—1701) теж дуже ріжкоманітні.

Ось, наприклад, що одержував за кожний робочий тиждень майстер будівельної справи Ян Баптиста. Цього Баптисту пораяв Самойлович, що приймав участь в будуванні монастиря, і Борковський Василь Карпович, полковник Чернігівський. Баптиста був добре відомий йому ще з Чернігова, куда майстера було зягннено у той час „для поправи церкви з Литви“. Баптиста був людина з „Німецької породи“. І цей кандидат усунув з дороги другого, зарекомендованого теж з Литви (з Могильова). Від того першого Самойлович відвазався і на підставі заяви: „той старий по котором ліпшої досконалости сподіватимосся, і сам от того вимовився, твердячи йж маєт для свого нестатку і видимого п'янства бути недосконалим“ Баптиста, зрозумівши, що він потрібна людина у цей мент, і дуже потрібна, залупив значну ціну. Ось що йому давали за тижневу працю: 8 золотих, й на літо муки житньої 5 осмачок, солі „сім сот гусок“, сала 2 пуди, полтій (солонини) 2, баранів—6, діжечок масла—2, сиру 2 діжечки, пива три бочки, горілки 100 кварт, олії 30 кварт, яловицю й кабана. Чи випивав усе це майстер сам, невідомо, отже справу новів добре й одержав подяку. Умову підписав сам гетьман. Другі майстри та робочі одержували звичайно менше, однак умова стежила, щоб їх не кривдили. Ім платили акуратно, „мало щось тільки для ліпшої слущности в борошні, чим в лигомних одміну учинивши“. Будівельні та інші матеріали подавалися певними частію усього мірами. Так, вално замовляли на вози, залізо на шини, залізо біле на блихи (стілки то фас), крищо на пруди, карук на каміні та обрізки, чи на фунти. Обрізки були „скурні“, і їх часом важили на осмачку. Однак, виходили непорозуміння. От, наприклад, трапилося непорозуміння з глухівськими мулярами, а саме з нагородою борошном; причина полягала у тому, що в „Глухові міра пашенная ест не така, яка в Мгару“. Сталося це так. Стіни будівлі були майже закінчені, й частину мулярів відіслано було до Глухова. Щоб полагодити з мулярами. Самойлович мусів дати наказа надіслати йому борошна таможною мірою: „полуосмака й четверника тих власне, якими там тим же ремесником борошна давані“.

На плані будівлі вживали міри локтьову та сажньову.

тому що над усім життям України панували економічні умови. Хлібороб, ткач, цеховий ремісник усі вони жили в сфері економіки, числових відношень. І цікаво, що статуту добре зрозуміли це і стали на охорону економічних інтересів. Наводимо урівні, з них особливо потрібні для нашого питання.

„Права“, „по которим судиться малоросійський народ“ (складені з трьох книг, а саме з Статута Литовського, Зерцала Саксонського, з книги Порядка, в єдину книгу зведено їх у Глухові в 1743 р.), свідчать про те, що влада, торкаючись ріжних питань українського життя повинна була рахуватися з місцевими потребами. Отже, торкаючись питання про міри, доводилося рахуватися з народними назвами їх і другими особливостями. „Права свідчать і про те, що справа тут була складна. Не було в XVIII ст. так раніш сталої для всіх міст міри.

„Міри, коими хліб міраць, віси маліе і большіе, коїми товар важать, локті, коїми сукна, матерії шелковіе, полотна і протчєє сим подобное міраць, відра, гарці, кварта, которими питья продаються, должни бить вездє праведніе, а не фальшивіе, а имено: 1) четверти государеви, четверики і гарці і в кождей четверті четвериков осм, гарцей же шестдєсят четире, і тими четвертями, а не мешками вездє хлєб продавать не потрусивая, без верха, но по гребло в щерть, і ті міри держать в ратуші, за печатами ратушними и требующим давать безденежно; 2) віси, а в них були б пуди, в пуді сорок фунтов, в фунті 32 лота, а в лоти три золотника; 3) локті, а в них було б тринадцять вершков печатного аршина, а в вершку четвертая доля четверти аршина; 4) ведра государеви, в ведрі же оном осм кварта или осмин, а в одном питейном гарці дві кварта или осмини, и ті міри, локті і відра вездє в Малой Росії должні бить по вишеписаному во всем равні, а урядники градські досматривать должни, даби такими, а не иншими мірами, вісами і ведрами все било продавано, для истинного же в том смотренія змежду себе определять його пристойно і записивать почему, що в котрій торг бивает в продажі, для всякой справки, и о том иметь особою о цінах книгу, а буди би кто какого б он звания не бил иние против вишеписанных мір и вісов подставлять и их употреблять и тем общєство изобижать дерзнул, а урядники того смотреть пренебрегут, и то правильно доведено будет, на каковом всяком виноватом, кто би он не бил, штрафа четырнадцять рублей и сорок копеек доправит, и с тех денег половину одну на канцелярские расходи употреблять, а другую отдать обидимому“.

Документ рішучого характеру, і тим більш нас задовольняє, що має на увазі препону можливостям „изобижать

общество“, закликаючи таким чином до боротьби „обидимого“ з шахраєм.

Які були тоді міри на рідину.

Звістки про них—старі. Ще Володимир Перший після okazji одної наказав зварити „300 варь меду“. Це слово замінювалося инший раз через слово берковець.

В 1146 р. князь Ізяслав з братами своїми поділили двір Святославів. В льохах знайшли вина 80 корчаг та 500 берковців меду (цеб-то 5000 пудів меду).

Мед мірявся на „лукні“. В 1125 р. князь Мстислав встановив брати „зо ста по дві лукні меду“. Це була якась стала міра, може податку. Володимирський князь наклав на мешканців берестя за їхню „крамолу“—„по дві“ лукні меду—теж з сотні. Ця міра потім звалася медовою даниною.

На лукні-ж міряли також солод.

За Руською Правдою, майстрові, що будував навкруги міста фортецю, окрім грошей на харчі та на питво, ще давали „солоду 10 луконь“. Це був старий звичай, і писцові книги завжди додавали тут: „а се по старині“. Пізніш збиралися медові податки иншими мірами.

От, у запису 1415 р. читаємо, що на користь Київської Софійської Митрополії брали данину між иншим медом, а саме,—дві „колоди“ меду, 9 „мір“ меду, 4 „відра“ меду, 2 „караймони“ меду, одну „ручку“ меду. А то ще й така була курйозна данина: три відра меду, „а ніч пити“. Цікаво, що на цей раз знаходимо й маненьке пояснення „лукні“: лукні були „п'ятип'ядні“, „чотирьохп'ядні“.

Хмільова данина знала міру: „бочка“—„бочок хмелю стількість-то“. Медова данина була дуже розвинена на Україні у XV—XVI ст., і ми зустрічаємо не раз потрібні для нас назви мір хоча й обсяг їх не визначається точно. Міри меду часто особливо так і зуться „мірою“. ¹⁾

У XVI столітті бачимо вже й другу міру на мед—пуди ¹⁾.

¹⁾ У 1480 р. князь Юрко Семенович Гольшанський затверджує грамоту свого діда на дачу Печерському монастиреві землі з медовою даниною: міри меду та півміри меду. Таку ж самісеньку данину записує Печерському монастиреві у 1486 р. князь Юрко Зинов'євич. Князь Костянтин Острозький з жінкою своєю записали у 1520 році на користь катедри єпископської маєдову данину: 12 відер. Київському Михайлівському монастиреві теж часто давалися такі данини.

Можна гадати, беручи на увагу, що офірування йшло на користь однакових установ, „міра“ мала у собі коло десятка, коли не більш відер. Навряд чи багатіший Острозький міг відмовитись від данини у „міру“, і дав 12 відер мабуть, як щось більш-менш однакове.

¹⁾ У 1596 році Могилівське духовництво оголосило, що підчас нападу на Могилів Наливайка знищено пожежею усі привілеї на склепи та медоварення, а саме: „водлуг звиклого обичаю, по п'ятнадцяти пудів меду усичати, а оний на вишинк давати, а тих складів уживати вічними часи, і до того де-який капщизни (медові данини) і побору до скарба нашого (королевського) поборцом нічого давати не мають“... Король Сигізмунд видав привілеї знову.

Інтересна згадка про місцеву вагу, яка мабуть чимсь відрізнялась від другої: „в том дому братском два склади медовие вольние в кождий рок міти, а на кождий склад ситити меду на 15 пудов, ваги могилівської“... І що важніш в однім з листів Сигізмунда ми читаємо про вагу згаданої вище „лукні“: „Жалованья нам Єпископ полоцький й витебський, що перед тим издавна давали из села Бабиновичів на церков святого Михаила два лукна меду..., а в лукні по 10 пудов“... ¹⁾

Як медова данина, ще згадується „солянка“ солоду. Сигізмунд I у 1552 р. писав: „броварні мають міщани по місту волної міри, й од чотирьох солянок солоду мають нам давати по три гроші“.

На Київщині чуємо про міри меду: „кадь“ та „конони“. В Універсалі Хмельницького 1654 року читаємо: „капітулі київської конони ситити, однак помененіє священники меду не по десяти альбо по 15 кадей ситити, оле ведлуг звичаю по кадей два ситити мають, а не більше; з котрих кононов воск на хвалу божуу йти маеть“. Через кілька місяців він повторював теж саме.

У старостві луцькому знали ще такі міри меду: діжки та якісь „возівці“: медової данини двадцять три відра меду, чотирі діжки та 17 возівців“.

По господарських замках постійно були корчми, часом кільканадцять. У де-яких містах існували різні корчми. Инші замки мали медові корчми, другі—горільчани. Вчені повітягали цікаві дані з так званих люстрацій (ревізій) цих замків. Тут певні дані. Що до міри, то майже постійно надаються, як типові для рідини—„каді“ ²⁾.

Була ще така міра меду: „носатка“. У 1509 р. волость Бчицька докладала Королю, що здавна в них був такий

¹⁾ Про цю увагу „лукні“ каже й Степан Баторій у 1579 р, наказуючи Мстиславським старостам не боронити братству варити мед: „иж би ім тих складів медовних не забороняли, и кгди они на тії три урочистії свята, у осені і на весні, на кождо з тих свято по 10 пудів розспиять добровольне, не через три дні, але покуда его не вишникують, шинковати допускали, нікторое трудности над стародавние звичаї ім в том не чинячи кончено“.

²⁾ У Черкасах було у половині XVI ст. дві корчми: медова та горільчана, що належали самому старості. Про ці обидві корчми люстратор каже: „Меду в корчмах тих випивають иногди на день сиченьє одна кади, а кгди здобившися люди приходять, тоди й трех кадей сиченья на один день не станет. Люстратор канівського замку писав: „одного дня иногди двух або трех кадей сиченя, и иногди и одное кади сиченьє на колькось дней трина мает“. У Київі на мент люстрацій було 58 корчем. По всяк раз як основ-ХV згадується міра „кадь“. В Овручі було кілька корчем, у Житомирі ще у ст. 20 корчем, де також міряли „кадями“. Так було і в Чуднові на Волині, де було особливо багато корчем—цілих 56. На той самий час брали й податка з „каді“ меду. За люстрацією 1552 р.—Бчицька волость платила на „полюддя“ та „в'їзд“ „кадею“: „зз Бчицькой волости за уз'езд старостинський або писарський, за рубль уз'ездний за 1/2 каді меду... чтобы мел по волости ездити“.

чин: „коли бивало, намеснік приїдет в году на повозье свое (Мозир) и они на него сичивали носатку меду“... Але це зустрічаємо майже на кордоні України. Це поодинокі випадки. Коли не брали мед „кадями“ та „носатками“, то брали відрами. У 1499 р. Клинта Александрович одержував у Житомирським повіті з одного села „півтретя відра меду“.

Млини також, як і виноторгівля складала власність господарів. Завести млинарство приватним особам чи установам можна було лише за особливим дозволом влади, щоб не втручатись в інтереси скарбу,—щоб якому господарю „не шкодно било“. А коли хто брав млина, тоді мусів платити податок та відчитуватись.

Окрім звичайних відомих нам мір зустрічаємо ще так звані „солянки“—„вчинить на год 10 солянок“, писалося про один млин, другий „вчиневал“ більш, третій менш. Є й такі своєрідні „міри“. Про млин на Тетереві (Волинь) говорилося: „добрих літ, кгда пашня роживала, а мелючи тут возивано муку до Київa і до інших замков, прихоживало тогди з млина виховане хлібом на 40 осіб“. По інших місцях млини подавали виховане „на більше чи менше“ „число осіб“. ¹⁾

Вино з Криму привозили „куфами“. Подорожники свідчать, що на Запоріжжі *набирали горілку з „куф“—„волочками“* (це такі циліндричні шкляночки на „мотузочках“). Отже якої вони були міри—невідомо, як невідомо також, якої міри був і так званий „михайлик“—*назва запорізької шклянки*, яку часто намальовано на картинах відомого Мамая. Відома була міра „кварта“ та „гарнець“. Коли було обрано гетманом Юрка Хмельниченка з Москви було наказано (1659 р.), щоб не продавали меду бочками, а лише гарцями та квартами. Продавалося питво и на відро ²⁾.

¹⁾ Цікаво про ціни на горілку. У 1742 р. відро простої горілки коштувало 37 коп. У Ромнах кращу горілку продавали за 18 чи 20 крб. за куф; гуртом було дешевше значно. В 1745 р. в Ніжені горілку видавали „на віру“ до Покрова за 4 куфи по 20 крб., а відро за карбованець без п'ятака, квартиру по 5 к. (тоді вже приймали у відрі 28 $\frac{3}{4}$ кварт), а за готівку за відро 4 злоти з п'ятаком, а за квартиру 4 коп. В 1754 р. в Києві за горілку від магістрату купували по 30 к. відро, в монастир Михайловський продавано куфу за 14 крб., а після торговали по шинках. В 1756 р. в Києві ж горілку продавали гулом по 17 крб. 20 коп. У корчму заходили колись усі — і хлопці і дівчата. Там знайшла своє лихо й дівка Бондарівна:

Он, у Луцьку, славнім місти, капелія грає,—
Молодая Бондарівна у корчмі гуляє.....

²⁾ У скарзі ніженських міщан говориться, що вони платили податки з кожного відра горілки й меду. Зловживання мірами були. В Універсалі Самойловича 1686 р. читаємо: „пустили есьмо во всіх местах і селах полку лубенського аренду, то есть шинки горилчаній. А к тому прилучаєм скопшину... от варенья пива... Однак докладаєм, же би горілка простая, кварта, справедливою мерою на раздроб шинкована была—по пяти осмаков“.

Григорій Галаган у листі своєму до сина про свій перехід в „уєдніне“ писав: „А мне для моего содержания в год присплай же, где я ни буду,

Питання про міри на рідину складне. *Часто відро згадується неначе певний посуд, а не міра. З другого боку є дані, що воно було великою часом мірою.* У словнику Памви Беринди читаємо: „ват, відро, або міра в 26 і 30 кварт, або кадь, куфа“, а в другім місці: „коноб, цебер“. Бат—еврейська міра—мав коло 3 відер, а цебер, дебечинська міра—три відра з чимсь. „Цебер“ слово походить від німецького Zober. В усякім разі, відро у нас стара міра, згадується ще Нестером та Руською Правдою. У Нестора—це посуд: „почерпоша ведром и льяша в латки“; у Руській Правді воно було указано вже мірою. Вірнику постановлено давати між іншим сім відер солоду на неділю. Одночасно згадується міра на рідину: лукно. Це кількість вісів на добу для 4 коней. Городнину, на час праці городельської, постановлено давати 10 лукон солоду. Лукня важила 60 фунтів. *Відро ж на той час рівнялося 15 з чимсь фунтам, а на одно лукно треба було брати 3 $\frac{17}{20}$ відра. Згадується в літописах (XI в.) ще й корчага, це 2 майже відра (точніші від $1\frac{1}{2}$ до $1\frac{3}{4}$).*

У рапорті Київського воеводи 1674 року про харчування „служилих людей“ в празникові та табельні дні показано: „во вторую (на перші неділі не було питва) кормку... вина 65 відер четири кружки 5 чарок і в третю кормку... вина 63 відра семь кружек 8 чарок; в четвертую кормку... вина 63 відра 8 кружек с чаркою; в п'яту кормку... вина 63 відра 2 кружки с чаркою; в шестую кормку... вина 59 ведр 4 кружки; в сьмую кормку... вина 56 ведр 2 кружки 6 чарок; в восьмую кормку... вина 55 ведр 5 кружек; всего на те кормки... дано... 427 ведр 4 кружки вина“...

Звідсіля бачимо, що *відро того часу мало у собі 10 „кружок“, а також, що в ньому було 100 чарок, а в „кружке“ 10 чарок. Таким чином, беручи на увагу відра на 31 фунт, важимо „кружку“ на 3 з чимсь фунти, а чарку коло 29—30 золотників.* Потім настали зміни. Магніцький у своїй Аритметиці показував у відрі 8 осмух чи 16 „кружок“ (і на бочку нараховував 40 відер), одну ж десятю відра називав „галенком“. Виходить став розподіл відра на 8, 10 й 16 долів.

Заарештований чомусь на форпостах (чи-то на заставах) крам, вступав звичайно до Губерніяльної канцелярії, де вже його могли на щасливий випадок викупити. От маємо

из провента: муки житной сем осмачок, грачной чотири осмачки, пшеничної четверик, фасолі дві коробки, олії відер восемь, горілки сивухи кухов дві, салов денег“...

Однакову міру вживав і за кілька десятків років перед тим й Дмитро Ростовський. Ось уривок с запису його про здачу чернігівського єлеського монастира: „Року 1699 сентемврія 17. От'їжаючи з монастира єлеського, оставляю господарство такое: в Овдїевці посіяли жита осмачок сім і четверик, а осталося немолоченого жита коп. 100 и семдесят... овса коп сорок, ячменю коп 4, сена стогов добрих 11“.

один з фактів початку XVIII ст. Остерські мешканці Павло Тишкевич та Кіндрат Чешуйка возили на продаж до Чорнобилю сало, віск та вовни. У 1730 році сталося так, що вони обминули застави й були заарештовані. Краму було відійнято в них досить, — між иншим — перетопленого воску 5 кругів, сала шинкового 37 короваїв, в'яленої риби 4750 пластів та овечої вовни 429 рунів. З другого документу ми дізнаємося, що таке „руно“ вовни. У 1740 році капітан Олекса Попів писав про вовну, що переховується у нього ще з 1737 р., яку заарештовано тоді на Любецькому форпості: „от долговременного лежания вся иссечена и погнила и в такую негодность пришла, что уже ни в какое потребление не годится“. Ober-комерсант Нейбет наказав цю вовну з цейхавзу викинути, самого ж Попова поштрахувати. Вовни було багато — 25 пудів, й було тут її 240 рунів.

XVIII ст. дає велику силу й різноманітність мір. Не лише кожне місто чи містечко, а часом і торгівці мали свою власну міру. Є *глухівська міра, є четверики гадяцькі, що мають у собі три моськовських четверичка, козельські, перяславські, що зуться „колодками“ й мають у собі н'ять московських четверичків, іркліївські, роменські четверики, яких входило у глухівський четверик приблизно 3—5; згадується путівка, що мала у собі 12 ковшів. Для ваги була між иншим кантара — це 96 фунтів.*

Нерівність міри, як ми вже сказали, викликала усіякі непорозуміння, чому влада завжди намагалась урівняти міру та вагу. Ще у 1723 р. „малоросійська колегія“ бажаючи одержати певні відомості про міри, що існують на Україні, звернулася з приводу цього до військової генеральної канцелярії. Колегії потрібно було це знати для врегулювання податків. Полуботок відмовився подати відомості через згадану вже різноманітність гирів. Тоді ж було наказано збірщикам зазначати натуральні податки московськими мірами, а не українськими, тому що колегія не має відомостей *для перекладу українських мір на московські.* У 1734 році правитель Укра ни князь Шаховський запропонував зібранню української генеральної старшини, полковників та инших урядовців про встановлення по всій країні однакових мір: „На что оные подали свое мнение: во всех малоросійських полках быть для продажи по городам и сотенным местечкам и где торги бывають всякого провианта равной меры против прежнего осмачками и четвериками, только в остатке было бы мерою по 2 четверти меры московской, в которую четверть вмещалось бы два четверика, а в оный каждый четверик было бы меры против московского четверика 4 четверичка“. (Коли взяти на увагу, що у XVIII ст. московська четверть мала в собі 8 четвериків, осмина 4 четверика, четверть 8 гарців, то звідсіль дослідниками дово-

диться, що українські міри учетверо більше московських осмачок, що мала у собі 4 четверика рівна була 2 четверикам, український четверик з'являється $\frac{1}{4}$ осмачки, мав у собі 4 московських четверика, чи за постановою князя Шаховського, 4 четверичка, й у цім разі московський четверик та четверичок — тотожні міри.

Тоді ж на тому самому зібранні було встановлено, щоб вживалося лише 40 фунтового пуда, щоб по усіх українських містах вживалися й були мідяні штамповані міри, а по сотенних містах щоб було розіслано такі ж самі деревляні з урядовими печатами. А без цих мір щоб ніщо не продавалось під страхом „непустного штрафа“. Постанову було затверджено царицею Ганною Івановною.

За мірами й вагою негайно послали до Москви бурмістра Гречку; привезену ним вагу розіслали по полкам, з наказом мірять в „щерт“, а не з верхом.

Скоро по тому з генеральної військової канцелярії було розіслано по сотенним канцеляріям накази зробити локті та аршини „справедливые“, а також кварта, півкварти та четверть кварта й надіслати до військової генеральної канцелярії для контролю ¹⁾.

Після цього усього „малоросійская колегія“ видала розпорядження „как в полковых городах, так и в сотенных местечкам велеть троектратно по торгам публиковать, увещевая дабы все привозимый на продажу всякий хлеб продавали, а другие покупали неотменно на указанные меры, какие междные в прошлом 734 г. были разосланы . . . , а кто в том явится ослушным из людей низкой кондиции с таких взysкивать по рублю, а чиновных забирать под караул и представлять на резолюцию коллегии, буде же где в торговых городах и местечках тех мер не довольно, то приказать от полковых и сотенных канцелярий, а где есть магистраты и ратуши от оных наделать немедленно“. Через короткий час, у тому ж самому році колегія запрошує:

¹⁾ Отже коли колегія почала збирати відомості про те, чи одержано міри та вагу, та чи переводиться законним способом продаж, виявлялася справа з кепського боку. Нічого не знала про нові міри Полтава. Продаж там переводився „в одних сотнях мешками примерно сколько в оных было бы меры четверичков, а в других на четверти, сделанные для отдачи консистентам провианта“. Переяславська канцелярія відповіла ще цікавіше, — що ніби у неї мається штампованийий четверичок, але невідомо, якої надсилки; на цей четверичок переводиться лише підрядний продаж провіанту, що до простого люду, то там вживається колодка (четверичок теж), але в цей четверичок — колодку уходить московських цілих 5“. Конотопське сотенне правління відповідало, що „разночинцы всяк свои меры в их домах по их хотению держат“, й тому ніхто не користується мірами, що маються у правлінні. Глухівська канцелярія повідомляла, що міри та вагу одержала, але вони після пожежу невідомо куди ділись. Другі канцелярії переказували, що на казенні міри та вагу продаж „иногда чинится“. Лише по полках Київському та Лубенському справа стояла як слід, і мірами користувалися на час продажу.

„Буде бы кто в преступлении повеленного нашелся, за первое взыскивать в штраф по 2 р., за другое и более сверх того наказывать по мере преступления“. Однак знову не допомоглося й в 1768 р. Румянцев запропонував колегії нагадати народові про старі закони, гадаючи, що хоча тут досягнеться мета що до введення нових чи в загалі певних мір. Румянцев нагадував: „Законодатели, возводившие своими попечениями к цветущему состоянию города, предвидев, что к тому достигнуть таковым иначе невозможно, в которых всякие промыслы оставлены на волю жителям, учредили власти, наблюдающих между другими правду и порядок в купе и продаже производимой. Довольно похвальные на сей случай содержит в себе уставы книга „Порядок“ законов магдебургских, право и в сей земле городам жалованное“. Однак не зважає гетьман, зловживання zostалися, особливо в справі комерційній та побутовій: „При законах, определяющих строгое смотрение об умеренности цен, справедливости мер и весов, для продажи товаров употребляемых, редко кто здесь не жалуется на обман при покупке учиненный себе от продающих „Сотенное глуховское управление, продолжуе він далі, подаючи приклада, усмотря, представляет мне, что у глуховских промышленников, всякими напитками торгующих, не только не равные каждого меры, но еще подложные, как то и нашлось у одного шинкаря. . . . кварта на подобие указной и проклеимлена словами, значущими печать ратуши глуховской, но с двумя однако днами“.

Румянцев докладав колегії, що навіть назви мір та ваги означаються не як слід. Трапляється і так, що продаж: „иногда по согласию торцовцев с покупателями производится на меру, превосходящую казенную. Через кілька років. Румянцев знову докладає, що „не только всякий город, но и всякий продавец имеет свои особенные меры“ й знову запропоновано було переглянути міри, усі зфальшовані чи з відмінами означити печатями, а на „публичных местах“ вивісити, за підписом урядовців, вираховування наскільки саме у той чи другий бік сфальшовані перевищують чи нижче справедливих казенних.

От ще документи, що свідчать про складність питання. Тут про те, як Катерина друга, наказуючи графу Румянцеву перемерити й описати ґрунта і ліси на Україні, натрапила на великі труднощі. Стало необхідним з'ясувати, як перевести українські міри на московські квадратів сажні.

Таке було подано роз'яснення у Полтаву:

„Малоросійська колегія слухали репортера вашого, як ви доносите, що в указі з Малоросійської Колегії та в інструкції од графа Рум'янцева між иншим наказано описувати належні до міста землі за приложеними до тої

інструкції зразковими формами, в тих мірах і назвах, як і в котрімсь полку, чи місті вживаються, пристосовуючись до кожної такої міри по засівові, та обрахункові квадратних сажнів, що з приложеної зразкової форми виходить, що належить описувати, скільки кожний власник має орної землі, вказуючи при тім міру, як вона там зветься, та чи багато на оній землі висівається що-року й якої саме пашні, та скільки буде в ній по обрахункові квадратних сажнів; щоб ви повідомили тому полтавський магістрат який володіє селами й деревнями й присілками, довідавшись від сільських мешканців, на які часті поділяється орна земля, та як ці часті звуться їхніми назвами, та скільки така назва має сажнів вздовж і вшир, та скільки на ній висівається всякого хліба, але ще досі від отого магістрату нема ніякої відповіді; а що, мовляв, при описові власницьких ґрунтів володільці тільки показують, скільки хто висіває якого хліба. а не вказують, скільки мірою висівається якоїсь пашні на квадратний сажінь, то ви повідомили, що, пристосовуючись до засіву, отих орних земель на квадратів стажні перевести не можна, надто ж тих, що лежать облогом, про котрі й власники, можливо не вказують, скільки на них висівається якого хліба; що тому в переводі їх на квадратів сажні робиться задержка“ . . .

Влада усяко крутила—і наказувала, й просила й надсилала реєстри мір московських—справа посувалася тихо. Інтересно, що накази, інструкції сиплються як з мішка, й цінні для нас часом тим, що також мають у собі згадки про старі міри. Отже частіше тут розпорядження про заведення московських мір.

В однім наказі „малоросійської колегії“ зазначалось: „по межевой інструкції сего 1766 года мая 25 дня напечатанной межовим губернским канцеляриям и провинциальным конторам данной, между прочим, повелено: пашенные земли и сennie покосы, исчислять в десятины, полагая в каждой мерою в длину по осмидесять, а попереk по тридцати сажень, что учинить квадратных две тысячи четыреста сажень трех аршинных: а сennie покосы, где написаны копнами, а не десятинами; тут класть, считая в десятину по десяти копен“.

В Формі „Описи о коронных, урядовых и монастырских местностях“ між иншим є запитання: „Дровяного лесу сколько мерою в окружности, на сколько скирдов, в каждом поскольку возов травы“ . . .

В інструкціях вимагалось „огороди в длину, а в ширину по обоим концам, взять от владельца, сколько на пахатных землях может быть высеяно хлеба мерою, сказку“.

Міряли неохоче, відкладали справу на довгий час, і не останньою причиною було те, що землемірів, звичайно, трудно було знайти.

Колегія повідомляла часто, що сотенні старшини не подавали відомостей. А відомостей не подавали і тому, що власники маєтків відмовлялися міряти свої землі.

Один з них, підкоморний Горленко 26 червня 1766 р. повідомляв Комісію, що відомості він приготує, але „землемерія по незнанню геодезической науки учинить не обявзуюсь“. Другий підкоморний писав: „А понеже я такового, как требуется премеру, не будучи изобучен геометрии, учинить не могу, да и никакова делать оних описание и мероположение не смею“. Далі він посилався на наказа Колегії, що велів комісії самій переводити обмір землі на час опису.

Міряти відмовлялись, не вважаючи на те, що було й подано саму міру. В комісію вимагалися „для измерения дворов, степов, пашених земель, лесов и сенокосов веревки длиною в 500 сажень“.

Школа теж не вчила мірам як слід, давалося поверхове, а життя з його консерватизмом, що-до вживання мір було своє.

Недиво, що людність вживала простіші міри й цуралась мір складних.

Прикладом вживання елементарних мір зустрічаємо в чумацтві. Одиницею промисловости, сказали б ми, в чумаків, окрім сотні, тисячі штук риби, був часто „віз“ риби. На чумацький віз, як переказував один чумац у 60 роках минулого століття, набиралося у середньому: чехоні 4000 штук; чабака як не 1100, то 1300 штук; сули кращої 1300 штук; тарані 7000 штук; судака 6000 штук; боковні 3000—4000 штук. Риба звичайно не змішувалась. Що до вартости кожного з возів, накладеного певним гатунком риби, то вона ясна з такої розцінки: у 30 роках XIX століття купувалась чехоня 7—12 крб. за тисячу, а продавалася на Україні по 25—35 крб.; чабака купували чумаки у Криму за 20—30 крб. за тисячу, а продавали по 80—100 крб.; такою ж ціною цінували сулу; тараня купувалась за 2—6 крб., а продавалася в шестеро разів більш; так і боковня; а судак був дорожче. Таким чином чумаки заробляли досить, й аби не поміщики, що зловживали своїми кріпацькими правами, чумацьке становище з економічного боку було значно кращим.

Віз чумацький, так ширю, як і віл, часом оспіваний у пісні, звався „мажем“:

Ой гужі воли, не дужі
Та вивезіть мажу з калюжі,
Та поставте мажу на суші
Та біля шинкарки Настусі.

Звалися вони часом і „хурою“.

Чумаки ходили валками:

Ой, як прийшов же син Гавриленко,
А до чумаків до валки.....

Валка складалася з „паровиць“ (пара волів).

Ой, пристали наші паровиці,

Що немає у степові

Тай холодної водиці.

Паровиць у валці певного числа не було; було від 30 до 40, 50 й більш паровиць. Траплялися валки у 100 навіть паровиць. Однак характерно, що валки складалися з десятків паровиць, а на одну п'ятину паровиць був один наймит. Й тому була валка на 5 наймитів (це 25 паровиць), на 10 наймитів (це у 50 паровиць).

По старих актах зустрічається міра простороні „на два, три реви волів“. Чи не чумацького вона походження? Зараз селяни пояснюють, що один рев це $\frac{1}{2}$ верстви.

Як свідчить Рубруквіс (подорожник XIV ст., а саме 1352 р.) з Київської Русі їздили у Судак критими возами, волами, привозили куніці, соболі й друге, вимінювали на матерію, коріння, овочі, трави, вино та сіль. Маємо навіть звістку в нього про ціну на сіль. За віз соли давали по дві матерії, що коштували по $\frac{1}{2}$ гіперпера чи соліда.

Ми підійшли вже до краю нашого питання. XIX в. мусів прийняти московські міри, що утрималися геть до 1923 р. У цім році 14 вересня постановлено про введення в РСФРР метричної системи. Аршини, сажні, верстви стають вже історичними, як історичними мірами для нас тепер є лікоть, волока, куфа і т. д.

ІV. ГРОШЕВИЙ ОБЛІК.

У XVII столітті, перед приєднанням України до Москви ходила на лівобережній Україні та сама монета, що і у коронних польських землях (по-за політичним звязком України та Польщі), з невеличким додатком монети московської; у другій половині того-ж століття, як і раніш ходила монета польська та чужоземна, вибита у першій половині XVII століття й раніш, і вже значно більша кількість російської монети, що поширювалася раз у раз на кінець цього століття¹⁾. Вчені пояснюють це тим фактом, що биття монети у Польщі після Яна Казимира, а саме після 1668 р., значно ослабло; тому виявилось, як власне в Польщі, так і по землях, що були під її впливом, затримання монети, битой при попередніх королях; подруге приєднання України до Москви та зміна через те головної джерела її поставання монетою; замість польської державної скарбниці з'явилися відповідні московські фінансові установи.

Трудно собі з'орієнтуватися у грошовому обігові чужоземної монети на Україні XVII століття. Наука зазначає величезну різноманітність її що до характеру та вартости. Переважним металом було срібло. Велика та середня монета, та ще й до того високопробна—це були ходили таляри, півталяри та четвєрталяри (останні зустрічались рідко)—майже виключно європейські; що до дрібної та почасти тої самої середньої-західньо-європейської—динарії, соліди, гроші й комбінації грошів: 1½, 3-х, 6-ти грошовики. З них монети вартістю до 3-х грошів були дуже дешевого срібла, а вище 3-х грошів—дорожчого.

Польські таляри, як зазначають вчені, важили 6²/₃ золотника. 6 подвійних динаріїв (це сама дрібна срібна монета), складала один шеляг, а 18 = одному грошу. Власне кажучи, срібними могли лишитися лише трьох-грошовики й вище; гроші і 1½ гроша були білонові, соліди ж майже мідяні, з невеличкою примішкою срібла, чи просто лише посрібленими, це майже з початку XVII століття.

Таляри та півталяри, що билися у Західній та Північній Європі, у XVII ст. майже усюди були однакової ваги та якости металу, через що мали облік у Польщі та по Україні на однакових підставах, не глядячи на місце биття. Тут

¹⁾ Див. Шугаєвський. Моента та ден. счет на Укр. 1918. Биття ж монети нашої за часів гетьманщини (Богдан, Дорошенко, Самойлович) не дало великого обігу і не мало наслідків чим небудь помітних.

були таляри, починаючи від гішпанських, донських, венгерських, гамбурських і закінчуючи талярами усіх єпископств та князівств. Підраховують до 40 місць биття. Частіш траплялись таляри гішпанські, найбільш зрідка таляри дрібних німецьких володінь. Найчастіш обертались цілі таляри, зовсім рідко ¼ таляри.

Що до польської монети, то вона належала урівні як до коронних польських земель так і до володінь, що увиходили до складу польського королівства (Литва, Курляндія, Рига, Данциг). Це були згадані вже динарії, соліди, гроші, 1½ гроша, 3 гроша, 6 грошей, 18 грошей і 30 грошей. (Ці останні билися лише з 60-х років XVII століття. Головна маса цієї монети впадала на другу половину царювання Сигізмунда III (1610—1632, досить баторієвської (1575—1583) й Яна Казимира (1648—1668)¹⁾).

Чистою мідяною монетою, що ходила на Україні, з'явилися польські (коронні) та литовські соліди Яна Казимира. Археологи переказують, що клади, навіть великі, складаються часом лише з них. Їх ходила велика сила по людях.

Золотої монети було мало.

Дуже було багато й „чехів“. Про це й свідчать архивні дані й те, що гетьман Самойлович, який, гадають, після Богдана, почав клопотатися за биття власної монети на Україні, бажав вперто, щоб вибито було вперед за все велику кількість чехів, зовсім подібних до польських, до яких вже звикло населення.

¹⁾ Наводимо де-які документальні дані.

Ось уривок з скарги Василя Пархомовича на Луцьку єпископію за те, що виселили його з власного маєтку (1561 р.): „А то ест шкод моих, што там на тот час погнуло: две скрини великих и з шатами, и платем белым, с полотни и скатертями; к тому ж миси, таляри и инши рухомии речи; и там же в одной скрини великой била скринечка лоя малая, в той—поведает—било гоновых пенезей осьмдесят коп и полтreti копи гроші“.

З другого документу (1566 р.)—з „Судової постанови Луцького старости Богдана Корецького з приводу скарги маршалка Малінського на Борзо-богатих у справі нападу на вийтівський будинок у Луцькому“: „За тие всі шкоди више моненне самого пана Малінського й слуг его милости—чотиріста коп сорок й одну копу й шестнацат грошей; а навязки на тие все шкоди помененне другуу чотиріста копу й шестнацат грошей; за коли з навязкою осмсот коп осмдесят две копи трицят й два гроші; а за головщини, за бои й за рани двесте и пядесят коп грошей. Того всего сумою тысячу коп грошей, сто двадцят две копе, трицят и два гроші“.

З уривка „Запродажного запису С. Гасанової Стефану Збарзькому, воеводи троцькому“ (2569 р.): „продала есми то йменне. за певную суму пенезей за сто и за сорок коп грошей либчи й монети великого князства Литовського. личачи по десяти пенезей белих в грош литовський, котарая сума пенезей вся сполна сто и сорок коп грошей литовських от его милости до рук моих отдана и заплачоная“.

З скарги луцьких населників з приводу нападу Олексі Ворона (1575 р.): „Корнила, с жоною и с чедетником, которого били и за лоб ирвали, поличковали, сермягу новую чорную з него злупили, поес с номистою и з подукоп'ем грошей, шапку новую и сренов два от него отняли“.

З 1654 року насунуло багато московської монети, якої часом не хотіли пускати на Україну — з огляду чи економічних міркувань, чи міркувань політичних (Мазепа). У 1661 р., каже один з дослідників про стару українську монету, — один московський урядовець жалівся царю, що „гадяцкие черкаси“ називали себе „королевськими“, а на великого государя, казали, що їм потрібні „королевские медные талери“, а не московські: „нам де государскими деньгами делать нечего“.

У 1658 році Київський воевода Бутурмін писав до Москви, що гарнізон відмовився брати мідяні гроші: „полковник и начальные люди и казаки не взяли, потому что в Киве казаки и мещаня и торговые люди не токмо полтинников, — мелких медных денег ни за что не емлют“.

Які були назви грошей, що ходили на Україні? — От підсумок здобутого вченими.

Соліди у життєвій практиці у Польщі звалися шелягами — шельонгами, на Україні шелягами, шелегами.

Польський „грош“ звався на Україні „гріш“. Монета у $1\frac{1}{2}$ гроша звалась чехом, (а в Польщі „полтурак“). Назва чех пішла ось звідкіль: у XIV ст. уперше були вибиті польські гроші, — це слідкування празьким грошам короля Людовика XI; по зразку турських грошей було відбито празькі гроші, чи інакше чеські; а вже за чеськими пішли й польські гроші — чехи.

Польський „шостак“ на Україні звався „шостак“.

Польський арг (18-ти грошовик) звали на Україні уртом, чи вуртом.

30-три грошевик, що з'явився у Польщі з 1662 року, звався „тимфом“, чи „тинфом“. Той начальник монетного двору, що запропонував польській владі бити монету цієї вартости, мав прізвище „Тинф“. Але Україна почала його називати „золотим“, бо й справді він варт був золотого.

Таляр зостався у цій самій назві. Півталяр звався півталярком, а $\frac{1}{4}$ таляра — чверткою. Оці таляри чи частини їх звалися „твердими“ монетами, себ-то, мабуть високопробними. Так само звалися і „левки“ — якась велика монета, чи не голянського походження.

Такі були головні назви. Тепер що до грошового обліку.

Треба відрізнити „лічбу“ (облік) польську й „лічбу“ литовську.

Одиницею польського обліку був золотий, злотий, одиницею другого треба класти — гроші, рівні 60 грошам, а зрідка одиниця була така, як і в Польщі. У рахунках, грамотах, реляціях завжди ми зустрічаємо ці дві системи, окремо кожному з них.

Звичайними були такі вирази: „готові гроші“, „певна сума“, „злоті польські лічби“, „готові гроші зощоті лічби Польської монети доброї“: Часто гроші з'єднувались у копи.

Для литовської лічби вживались ті ж вирази з невеликими відповідними змінами: „копи литовські“, „копи грошей литовської лічби“.

Була також облікова одиниця таляри — „Талярій п'ятнадцять чехов“. „Найшли... закопаних в хаті грошей талярами битими, чвертками і шостаками талярій сто“; „взяли копеек полталері“.

Ця велика облікова одиниця була здатна для вживання.

Коли справа була в талярі, як певній монеті, завжди додавалося: „таляр битий“. Наприклад: „найшли... закопаних грошей талярами битими, чвертками й шостаками талярій сто“.

Які були взаємовідносини між окремими обліковими одиницями? Головне, що ми тут наводимо зі здобутого дослідженнями, ось таке.

Дані документальні другої половини XVII ст. дають змогу гадати, що звичайна вартість таляра у золотих визначалась у 3 золотих, а тому золотий кожен мав у собі одну третину таляра. Наприклад; „взялем товару рогатого шестеро в тридцяти талярах, десят золотих готових грошей, вся сума сто золотих“. Тридцять талярів и 10 золотих прирівнюються до 100 золотих, а тому 30 талярів = 90 золотих, чи таляр = три золотих.

Коли брати таляри та копи грошей, то тут таке відношення: один таляр = $1\frac{1}{3}$ копи грошей (1 копа, тому, = $\frac{5}{6}$ таляра ¹⁾).

Або ще приклад: 500 кіп прирівнюють до 600 золотих плюс 650 золотих, — тому одна копа = $\frac{1250}{500} = 2\frac{1}{2}$ золотих.

Загальний висновок відносно таляра такий в науці:

1) 1 таляр = 3 золотим = $\frac{1}{3}$ копи;

2) 1 золотий = $\frac{1}{3}$ таляра = $\frac{2}{3}$ копи чи 24 литовським грошам (одна ж копа = 60 литовських облікових грошів).

3) 1 копа = $\frac{5}{6}$ таляра = $2\frac{1}{2}$ золотим.

Справжня вартість таляра, що до металу, який в ньому був, приблизно у $58\frac{2}{11}$ копійки, курс його на російському ринкові був 45 коп. (гріш тоді $\frac{45}{60} = \frac{3}{4}$ коп), чи коли 60 коп (тоді копа грошей = 50 копійок, а гріш = $\frac{5}{6}$ коп).

Тепер що до чехів. Чехи цінувались на дві Московські срібні „деньги“, себ-то на копійку: „А ходят в Черкасских городах и в Белгороде и в Путивле и в Курску чехи против копейки серебрянной“. Так цінували чех і поляки у 1660 році.

1) У одному борговому документі 1693 року 50 талярів = 60 копам, а тому один таляр = $\frac{60}{50}$ копи, чи $\frac{6}{5}$ копи = $1\frac{1}{5}$ копи, і т. п.
У другому такому ж документі 1690 р.р. читаємо: „коп 40 литовських понети доброї“, прирівнюються вони до 100 золотих; тому одна копа = $\frac{100}{40} = 2\frac{1}{2}$ золотих.

Коли в однім бою захопили поляки московську казну, то цінували „серебрянную копейку за чек, а медную за шелех“.

Далі що до шостака, орта чи яких інших.

Коли $1\frac{1}{2}$ гроша польського цінувалися на копійку (тому гріш $\frac{2}{3}$ коп.), то 18 грошей, себ-то орт = 12 копійок.

А звідсіль „тимф“, чи 30 грошей, варт був 20 копійок. Заразом з цим, коли три золотих складали таяра, то таяр був варт 60 коп.

Тепер що-до облікового литовського гроша, який складав 60-ту частину копи. 60 польських грошей, чи инакше 40 чехів чи півтораків = 40 копійкам, а 60 литовських, копа, складаючи $\frac{5}{6}$ таярів, або 50 копійок (цінуючи таяр на 60 к.) чи 45 коп. (цінуючи таяр на 54 коп.) Инакше на 50 коп. чи 60 литовських грошей повинно було нараховуватися 75 польських грошей, себ-то на 1 литовський— $1\frac{1}{4}$ польський, чи на 1 польський— $\frac{4}{5}$ литовських.

Що до „шагу“... Наводять серед багатьох інших такого приклада: „купил двор за коп двадцять ровно и дал задатку золотих 11, а на них приходить коп 15 й шагів 15“.

Виходить: 20 кіп прирівнюються до 11 золотих плюс 15 кіп, плюс 15 шагів. Коли золотий = $\frac{2}{5}$ копи, 11 золотих = $\frac{22}{5}$ коп = $4\frac{2}{5}$ копи. Тоді 20 кіп = $19\frac{2}{5}$ копам плюс 15 шагів;

20 копійок = $19\frac{2}{5}$ к., $\frac{3}{5}$ коп = 15 шагів; 1 шаг = $\frac{3}{75}$ = $\frac{1}{25}$ копи, себ-то $2\frac{2}{5}$ литовських грошів, чи 1 копа = 25 шагів. Тому злотий = $\frac{2}{5}$ копи = $25 \times \frac{2}{5}$ = $50 \times \frac{1}{25}$ = 10 шагів. Повновісною монетою шаг варт був (з розрахунку: таяр = 60 к., копа = 50 к.) 2 копійки.

V. ДОДАТКИ.

Пояснення до додатків.

У нашому питанні важніш за все звичайно, дати можливі висновки. Як вже ми бачили, їх трудно робити, через плутанину у справі старовини. Однак де-що вже з'ясовано, зроблено на підставі певних матеріалів і певних досліджень. Кажемо: де-що Московщина знає про це питання на своїй території більш. Тому ми вважаємо за необхідне подати тут те невелике, але все-ж таки певне, що малое там систему старої української ваги та обліку.

Перший наш додаток:—це витяг з праці Н. Горбачевського, завідача центрального Виленським архівом старих актових книг. — „Археографический календарь... Вильна 1869“. Наприкінці книжки ми маємо додаток: „Литовско-польская метрология, с переложением ее на русскую“. Тут певні дані, тому що їх витягнуто з відомих актів Віленської Археографічної Комісії, а також скористовані Volumina Legum. Це багатіший матеріал для ознайомлення з Литовсько-Польським періодом минулого України.

Другий додаток взято з цікавої книги В. Шугаєвського „Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII ст.“, Чернигів 1918 р. Автор скористав між иншим: Стародубський „Протикул справ поточних“ 1683 р., Актову книгу Стародубського Городового Уряду 1693 р., Акти Мійського Уряду на Чернигівщині та Полтавщині, Магістратської книги, рукописи з збірки Модзалевського, праці Лазаревського, Данілевича і, що цінніш тіж, самі Віленські Акти, що були і перед Горбачевським.

У третє—міри за законом Центральної Ради Української 9. Ш. 1918 р.

У четвєртє—систему українських мір—з захороненням старих назв—з одного календаря 1918 р., як приклад популяризації системи старих мір за часів Ради.

Мусимо додати, однак, що ні цінніша таблиця Горбачевського, ні порівняльна таблиця Шугаєвського, не кажучи вже про решту, не складає ще певної картини старих мір. Ми не знаємо з них, що то означала хочай би „фаска“ (одержав „фаску“ фасолі), чи „фас“ (заліза білого б „фас“, літопис Лубенського манастиря); не знаємо системи міри на тканину, системи розвиненої в старовину за часи цехів, а то і раніш. І зараз є „чісниця“—одиниця міри у ткацтві, „пасмо“, що складається з десяти чісниць, „повісмо“ (ори-

гінальна міра— „жміль“ прядива). Не знаємо й того, як виник термін „копишник“ (15 копійок), яку еволюцію має довжина гонів, що зараз мають 1620 сажнів і таке инш. З другого боку, ми не навели численних вказівок на інші назви мір, які зустрічали по розглянутих старих актах, не наводили усіх прикладів захоронення доброякості мір. Ці останні піклування, особливо про „міри справедливї для міряння пашні“, часто зустрічаються у справах про землю, справах остільки близьких українцеві не лише в наші часи. Перепустили ми багато цінного, з огляду розміру праці та її завдання—як науково-популярного лише начерку.

У *п'ятє*—словничок рідких назв міри та ваги.

Нарешті—бібліографічний покажчик головних праць, на підставі яких писалася ця робота.

Порівнюючі таблиці мір литовських, польських та російських.

а) Лінійні.

Литовські	Російські	Логаритми
Лікоть	2,131530 фута	0,9286916
„	0,3045043 саж.	1,4835934
„	0,9135130 арш.	1,9607147
„	25,57836 дюйма	1,4078827
Приблизно: 2 фути, 1 дюйм, 5, 8 лін.—14 ⁵ / ₈ вершка.		
Фут	1,065765 фута	0,0276615
Дюйм (цаль)	1,065765 дюйма	0,0276615
Лінія	0,8860948	1,9474702

Приблизно:

15 дюймів литовськ. = 16 дюйм російськ.

9 ліній „ = 8 ліній

(тому, що литовськ. дюйм—12 ліній, а російськ.—10 ліній).

Сажінь—3 лікті 0,9135129 саж. 1,9607147

„ „ „ 6 фут. 4 дюйм. й 7,4 лін.:

1 лит. сажінь—3 лит. локті, 1 лок.—2 фут. лит.

1 фут.—12 дюйм. 1 дюйм—12 лін.

б) Квадратові.

Литовські	Російські	Логаритми
Сажінь	0,8345051 саж.	2,9214294
Лікоть	4,543421 фута	0,3286915
„	0,09272285 саж.	2,9671868
1 дюйм	1,1358552 дюйма	0,0553230

в) Кубічні.

Сажінь	0,7623319 саж.	1,8821441
Лікоть	9,684441 фут.	0,9860745
„	0,02823456 саж.	9,4507802
Дюйм	1,2105548 дюйма	0,0829845

Міри земельні.

а) Лінійні.

Литовські	Російські	Логаритми
Прент	2,2833321 саж.	0,3586547
Шнур	22,838821 „	1,3586547
Прент	2 саж. 1 фут. 11 дюйм. 8,3 лін.	
Шнур	22 саж. 5 фут. 10 дюйм. 1,3 лін.	
Прентик	0,22838821 саж.	1,3586547
„	19,183770 дюйма	1,2829340
Лавка	1,9183770 „	0,2829340

б) Квадратові.

Литовські	Російські	Логаритми
Уволока ()	19,558734 дес.	1,2913407
„ „	46940,956 саж.	4,6715519
„ „	19 д. 13 кв. с. 20 кв. ф. і 8 кв. д.	
Морг	1564,6982 саж.	3,1944306
„	1564 саж. 34 ф. і 30 ¹ / ₂ дюйм.	
Прент (прут)	5,215604	0,7173094
„	5 саж. 10 ¹ / ₂ фут.	
Прентик „	25,55680 фут.	1,4075065
„	25 фут. 80 дюйм. і 18 ліній.	
Лавка	36 дюйм. і 82 ліній.	

Міри на сипке та рідину.

Основною одиницею Литовської міри на рідину та сипке був гарнець (шйнковий).

Лит. гарнець	113,05221 кубіч. Лит. чи Париж.	
„	дюймам 2,0532790	
„	135,85581 куб. Рус. д. 2,1362635	

а) Міри для сипкого.

Литовські	Російські	Логаритми
Бочка	1,538452125 четврт.	0,1870840
„	12,307617 четверика	1,0907740
„	12 чет-ик 2 ¹ / ₂ гарнця.	
Чвєрть бочки	3,076425 чет-ка	0,4881140
Осмина	1,5384712 „	0,1870840
Шестнастка	0,7692356 „	1,8860540
„	6,1538848 гарнця	0,7891440
Гарнець (цеховий)	1,36751686 „	0,1359327

Примітка: Усі ці міри для сипкого зовуться скарбовими чи комісійними. Окрім них існували та ще й нині вживаються так звані шальки. Шальки були міри старої та нової. Перші вміщали у собі 48 гарнців, останні—24 гарнці. У Вільні та по багатьох інших місцях сипке мірється на бочки, осмини та гарнці так званої господарчої чи хазяйської міри, яка значно більше

міри скарбової чи комісійної, а саме: осмина хазяйської міри мала у собі звичайно 22 гарнці, тому бочка мала у собі 176 гарнців, а часом навіть більше. Приблизно в комісійній бочці можна нараховувати 14 пуд. 24½ фунт. пшениці, жита 9 пуд. 24 фун., ячменю 11 пуд. 6 фун., вівса 9 пуд. 9 фун.

б) Для рідини.

Беручи на увагу, що у російському відрі 10 кварт (кружек) у кварталі—10 крючків, у крючкові 2 чарки. міри литовські для рідини можуть бути вирахованими отак:

Литовські	Російські	Логаритми
Шинк. гарнець	18,275679 крючка	1,2608735
Півгарнца	9,1378395 „	0,9598435
Кварта	4,5689197 „	0,6588135
Півкварті	2,2844698 „	0,3577835
Кватерка	1,1422299 „	0,0567535
Чаша	2,1880373 відра	0,3400547
„	2 відра й 18,8 крючка.	

В а г а.

Литовська	Російська	Логаритми
Фунт	0,9136680 фунт.	1,9607932
„	87 золотн. 68,32 долів.	
Лог	2,7410345 золотн.	0,4379144
„	3 золотн. 72,14 долі.	
Камінь	36,547126 фунт.	1,5628532
„	36 фунт. 17½ лот.	
Центнер	22,841431 пуд.	1,3587332
„	22 п. 33 ф. 21 л. 8.124 долі.	

Польські міри.

а) Лінійні.

Польські.	Російські.	Логаритми.
Лікоть—2 фут.—24 цалям, чи дюймам	22,6776 дюйм.	1,3555971
„ або	1,88980 фута	0,2764158
„ або	0,8099113 арш.	1,9084391
„ або	0,26997143 саж.	1,4313178
Фут ()	0,94490 фута	1,9753859
„ або	11,3388 дюйм.	1,0545671
Дюйм (S)	0,94490 дюйм.	1,9753859
Сажінь—3 лік.	0,80991434 саж.	1,9084391
„ або	5, 669400 фута	0,7535371

б) Квадратові.

Польські.	Російські.	Логаритми.
Сажінь	0,65596124 саж.	1,8168782
Лікоть	3,5713434 фута	0,5528316
Фут	0,70921466 фута	1,8507718
Дюйм	0,7092050 дюйм.	1,8507718

в) Кубічні.

Сажінь	0,5312722 саж.	1,7253173
Лікоть	0,7491234 фута	0,8292474
Фут	0,3436410	1,9261577
Дюйм	0,8436410 дюйм.	1,9261577

Поземельні міри.

а) Лінійні.

Польські.	Російські.	Логаритми.
Прентик чи лікоть	2,83472 фута	0,4525114
Прент	2,02480 саж.	0,3063834
„ або	2 саж. 1 фут. 8 дюйм. 8,3 лін.	
Шнур	20,2480 саж.	1,3063834

б) Квадратові.

Польські.	Російські.	Логаритми.
Уволока ()	15,37440 дес.	1,1867982
Морг	0,51248 дес.	1,7096769
„ або	1229,9517 саж.	3,0898881
Прент	4,099838 саж.	0,6127668
Прентик	0,1339935	1,2148268

Міри обсягу.

а) Для сипкого.

Бочка	10,976621 четверик.	1,0404688
Корець	4,8785 четверика	0,6882863
Четверть (корця)	39,0180 гарця	1,5913763
Гарнець	1,219627 гарця	0,0862263

б) Для рідини.

Польські.	Російські.	Логаритми.
Гарнець	0,32520 відра	1,5221505
„ або	32,520 крючка	1,5121505
Кварта	0,30490675 гарця	1,4841663
„ або	8,130 крючка	0,9100905
Кватерка	0,07622656 гарця	2,8821053
Канев	1,6260 відра	0,2111205

Вага.

Польський фунт має у собі 16 унцій, унція 2 лоти, лот 4 драхми, драхма 3 скрупули, скрупула 24 грани.

	Польські.	Російські.	Логаритми.
Фунт	.	0,99021363	1,9957289
Унція	або	95 золотн. 5,81 долів.	
	.	0,05964979 фунт.	2,7556089
Лот	або	5 золотн. 45 долів.	
	.	2,970640 золотн.	0,4728501
Драхма	або	2 золотн. 93,12 долів.	
	.	0,742660 золотн.	1,870791
Скрупул	або	71,295 долів	1,8530613
Гран	.	23,765 долів	1,8759400
Камінь	.	0,9902134 долів	1,9957288
Центнер	.	31,68610 фут.	1,50087789
Шафунт	.	3,9608545 пуд.	0,5977889
	.	10,298222 пуд.	1,0127623
	або	10 пуд. 11 ф. 29 лот.	2,172 зол.

Польська копа.

З 1300 р.	13 карб.	—	срібл.
" 1307 р.	12 "	—	"
" 1350 р.	11 "	15	коп. "
" 1378 р.	9 карб.	75	" "
" 1419 р.	9 "	18 ^{1/4}	" "
" 1434 р.	8 "	67 ^{1/4}	" "
" 1470 р.	7 "	9 ^{3/4}	" "
" 1476 р.	6 "	50	" "
" 1487 р.	5 "	57 ^{1/2}	" "
" 1496 р.	5 "	20	" "
" 1505 р.	4 "	87 ^{1/2}	" "

і так далі, рахуючи польську копу на два злотих (див. нижче).

Польська гривна.

З 1300 р.	10 карб.	40	коп. срібл.
" 1307 р.	9 "	60	" "
" 1350 р.	8 "	92	" "
" 1378 р.	7 "	80	" "

і так далі, рахуючи гривню за ⁴/₅ копи.

З 1650 р.	45 ¹ / ₈ карб.	срібл.
" 1676 р.	22	" "
" 1766 р.	16	" "
" 1786 р. нині	15	" "

Польський злотий:

з 1505 р.	243 ³ / ₄ коп.	сріблом.
" 1511 р.	216 ² / ₃ "	" "
" 1523 р.	205 ¹ / ₂ "	" "
" 1526 р.	195 "	" "
" 1528 р.	173,1 ⁸ / ₈ "	" "
" 1545 р.	156 "	" "

" 1550 р.	153	" "
" 1564 р.	150	" "
" 1574 р.	147,1 ¹ / ₆	" "
" 1578 р.	144,1 ¹ / ₂	" "
" 1581 р.	139,2 ² / ₅	" "
" 1598 р.	134,1 ¹ / ₂	" "
" 1611 р.	111,4 ⁴ / ₉	" "
" 1616 р.	104	" "
" 1620 р.	65	" "
" 1626 р.	59,5 ⁵ / ₉	" "
" 1628 р.	48,3 ³ / ₄	" "
" 1629 р.	47	" "
" 1635 р.	47,3 ³ / ₁₁	" "
" 1640 р.	43	" "

Литовська копа:

з 1413 р.	12 карб.	19 ¹ / ₂ коп.	сріблом.
" 1419 р.	11 "	48 "	" "

і так далі, рахуючи завжди її за 1¹/₄ польської копи чи за 2¹/₂ злотих.

Литовський карбованець:

з 1419 р.	19 карб.	13	коп. сріблом.
" 1434 р.	18 "	6 ³ / ₄ "	" "

і так далі, рахуючи завжди (до 1650 р. включно) карбованець за 1²/₃ лит. копи, себ-то за 2¹/₁₂ польської копи чи за 4¹/₁₆ злотих.

Литовський галер:

з 1528 р. (30 лит. грош.)	173 ¹ / ₂ к.	сріблом.
" 1550 р. (31 лит. грош.)	188	" "
" 1578 р. (35 лит. грош.)	168	" "
" 1611 р. (40 лит. грош.)	148 ² / ₃	" "
" 1616 р. (45 лит. грош.)	156	" "
" 1635 р. (75 лит. грош.)	118	" "
" 1650 р. (90 лит. грош.)	135	" "
" 1717 р. (240 лит. грош.)	130	" "
" 1766 р. (243 лит. грош.)	131 ⁸ / ₉ — (331).	" "

Золота річова з 1528 р. (червінець).

з 1654 р. до 1697 (двійна за пропорцією)	=286=280 к. зол.
" 1765 чи 1766 р.	=286 коп. золотих.
" 1808	— такою-ж.

Срібна з 1528 року:

Таляр з 1529 р. = 142¹/₈ к. сер.
Шостак (6 грошів) і з 1528 р. = 26 коп. сер. з трояк за пропорц.

Гріші з того-ж часу за пропорцією, а саме: $=4\frac{1}{3}$ к. сер.
 Шеляг білоновий $=1\frac{1}{4}$ к. сер.
 Талярі з 1564 р. $=131,8$ к. сер.
 Талярі з 1587 до 1632 р. $=137,4$ к. сер. і до 140.
 Шостак того-ж часу (трояк за пропорц.) $=23\frac{1}{2}$ к. сер.
 Гріш білоновий $=2,4$ к. сер.
 Талярі з 1623 до 1648 р. — од 140 до $122\frac{3}{4}$ к. сер.
 Таляр в злот. з 1650 р. $=140$ до $122\frac{3}{4}$ к. сер.
 Орта в 18 грош. того-ж часу $=47\frac{3}{4}$ к. сер.
 Шоста і трояк за пропорцією.
 Гріш білоновий (2 гроша за пропорцією) $=1\frac{1}{2}$ к. сер.
 Тинфі з 1663 р. $=18\frac{3}{4}$ к. сер.
 Талярі з 1653 р. ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ за пропорцією) $=122\frac{3}{4}$ к. сер.

Старі народні назви мір, ваги й грошей на Україні.

Міра на землю.

Клітка—10 десятина (подекуди 6 моргів).
 Чвертка—8—10 десятин.
 Участок—6 десятин.
 Волока—4 чвертини, або 30 моргів.
 Риза—2 десятини.
 Десятина—2400 кв. сажнів.
 Морг—1317 кв. сажнів.
 Косара— $\frac{1}{2}$ десятини.
 Опруг—(упруг)— $\frac{1}{4}$ десятина ($\frac{1}{2}$ оранки).
 Збороти—одному проїхати на поле.
 Обміжок—межа, по якій можна пройти.

Міра на довжину.

Миля—10 верстов.
 Гони—120 сажнів.
 Шнур—75 ліктів, або 63 аршини подекуди 10 саж.
 Лікоть—13 вершків.
 Корх— $1\frac{1}{2}$ вершки.

Міра на сипке.

Четверть—8 мірок, або 64 гарців.
 Чувал—(лантух)—5 пудів.
 Мішок—2 або $2\frac{1}{2}$ пуд
 Корець—4 мірки.
 Мірка—8 гарців.
 Гарець— $\frac{1}{4}$ мірки.

Міра на рідке.

Бочка—40 відер.
 Відро—10 кварт.
 Око—3 кварта.
 Кварта—2 лівкварти або 4 чвертки.

Чвертка— $\frac{1}{4}$ кварта.
 Восьмушка— $\frac{1}{8}$ кварта або $\frac{1}{2}$ чвертки.
 Кватирка—2 кручки
 Кручок—1 сотка ($1\frac{1}{2}$ осьм.).

Міри на прядиво¹⁾.

1. Круг—10 повісом прядива.
 Жменя—1 мички.
 2. Скалка, цівка—3—4 мички пряжі.
 Півміток—30 пасм.
 Чісниця—3 нитки.
 3.9 півмірок десятки—85 арш.
 Осівниця—100 ліктів.
 Починок—повне вертело.
 Повісмо 10 жмень.
 Переділка— $\frac{1}{2}$ мички.
 Мотовило—3 скалки.
 Пасмо—10 чісниць.
 Локоть— $\frac{3}{4}$ арш.
 Клубок—15 пасм.

Гроші.

Шаг—Гріш $\frac{1}{2}$ копійки.
 Гривня—3 копійки.
 Гривеник—10 копійок.
 Злот—15 копійок.
 Семгривеник—20 копійок.
 Сороківка або сороківець—40 копійок.
 Копа або коповик—50 коп. (пів карбованця).

Порівняльна таблиця співвідношення окремих видів українського грошового обліку в XVII ст. між собою та між монетою, що мала обіг на Україні з перерахунком її на грошовий Російський облік того ж часу²⁾.

Золотий червінець = 2 талярм.
 Подвійний золотий червінець = 4 талярм.
 Таляр = 3 злот. (90 польських грошів) = $1\frac{1}{3}$ копи (= обліковим литовським грошам = 60 чехам = копійкам³⁾).
 Копа грошей = 60 обліковим литовським грошам = $\frac{5}{6}$ таляра = $2\frac{1}{2}$ золот. (75 польським грошам) = 50 чехам = копійкам.
 Золотий (злотий, тимф) = 30 польським грошам = $\frac{1}{3}$ таляра = $\frac{2}{5}$ копи (24 литовським грошам) = 20 чехам = 20 копійкам.
 Орт—18 (уперше 16) польських грошів = 12 копійкам.

¹⁾ Що й зараз існують, напр.: на Полтавщині, де й зібрані ці дані т. Риженком, за пропозицією Етнол.—Краєзн. Секції.

²⁾ Дивись—Шугаєвський В. А. „Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XII в.“ Черн. 1918.

³⁾ У Києві в 1658 р. = 54 копійки.

Шостак = 6 грошам = копійкам.

Чех = $1\frac{1}{2}$ польським грошам („полторака“ — півторака) =

$1\frac{1}{5}$ обліковим литовським грошам = 1 копійці.

1 польський гріш = $\frac{4}{5}$ облікового литовського гроша = $\frac{2}{3}$ копійки.

1 обліковий литовський гріш = $1\frac{1}{4}$ польського гроша = $\frac{5}{6}$ копійки.

Закон Центральної Ради Української 9. Ш. 1918 р.

Основна монета (одиниця) — гривня, яка міститиме в собі 8,712 долі широкого золота;

Одна гривня = 100 шагів.

Дві гривні = 1 карбованець.

Золота монета.

20 гривень = 10 карбованців.

Срібна монета.

1 гривня = 50 копійок.

Іншого металу.

1 шаг.

2 шага,

5 шагів,

10 шагів,

50 шагів.

Примітка: Шаг = $\frac{1}{2}$ копійки.

Метр = 3 стопи, 1 цаль 11 ліній,

„ = $1\frac{9}{32}$ ліктя.

Кільометр = 527 сажнів, 1 стопу 9 цалів

Сажінь = метр 89,6 сантиметрів.

Стопа = 31,6 сантиметрів.

Лікоть = 77 дециметрів.

Морг = $57\frac{1}{2}$ арів.

Ар = 100 кв. метрів = 27 кв. саж., 28 кв. стіп, 134,7 кв. узлів

Відро = 56,6 літрів.

Міра на сипке.

Четверик = 8 четверті, або мірок.

Четверть = 8 гарців.

Міри просторини.

Миля = 7 верстов.

Гроші.

Один рубель = 10 гривень.

Гривеник = 10 копійок.

1. Міра довжини.

Миля казенна — 7 верстов.

„ народня — 10 „

Верства — 500 сажнів — 3500 футів.

Гони — 120 сажнів.

Сажень — 3 аршини — футів — 2 метра 13,36 сант.

Аршин — 16 вершків — $2\frac{1}{3}$ ф. — 28 дюймів — 71,12 сантим.

Дюйм — 10 ліній.

Морська миля (вузел) 10 кабельтів.

Кабельт — 10 морських сажнів — 85 саж. 6 футов звичайних.

2. Міра на землю.

Десятина — 2.400 кв. сажнів — 1,09 гектар.

Морг — 1.317 кв. сажнів.

3. Квадратова міра.

Кв. верства — 250.000 кв. саж. — 1,14 кв. кілом.

Кв. сажінь — 49 квадр. футів — 9 кв. арш. — 4,5 кв. метр.

Квадр. фут — 144 дюйми — $\frac{1}{10}$ кв. метра.

Квадр. дюйм — 100 ліній.

Кв. аршин — 784 дюйми — $\frac{1}{2}$ кв. метра.

Кв. аршин — 256 вершків.

4. Міра кубічна.

Куб. сажінь — 343 к. ф. — 27 арш.

„ фут — 1.728 дюйм.

„ дюйм — 1.000 лін.

„ аршин — 21.952 дюйм. — 4.096 вершк.

5. Міра збіжжя.

Четверть — 8 мірок — 64 гарці.

Корець — 4 мірці.

Мірка — 8 гарців.

6. Міра на рідке.

Кухва (бочка) — 40 відер — 492 літри.

Відро — 10 штофів — 20 пляшок — 12.30 літер.

Око (штоф) — 2 кварта — 2 пляшки.

Кварта — 2 півкварти.

Квартирка — 2 кручки.

Кручок — 1 сотка — $\frac{1}{2}$ осьмушки.

7. Міра на папір.

Стопа — 20 лібр (дестей) — 480 аркушів.

Лібра — 24 аркуші.

8. Кредитові білети.

Дві гривні — 1 карбованець.

5 гривень — $2\frac{1}{2}$ карбов.

10 гривень — 5 карбов.

20 гривень — 10 карбов.

50 гривень — 25 карбов.

500 гривень — 250 карбов.

1000 гривень — 500 карбов.

СЛОВНИЧОК ГОЛОВНИХ НАЗВ ВАГИ ТА МІРИ.

- Аркуш**—не лише міра паперу. „Железа білого повтораста аркушів“. (Тр. Полт. т. I ст. 143).
- Аршин**—лише в XVI ст.; на Україні зрідка; узято від Персів (=28,27 англ. дюймів), чи від Турків (=27 англ. дюймів); пізніш—16 вершків (Петруш., с. 141, 187).
- Безмен**—камень=31 ф.—л., с. 232.
- Берковець**—з XII століття як 10 пудів (А. П. с. 111).
- Бичок**—по старих шинках на Київщині—сотка.
- Бочка**—частіше вживалася назва кухва, куфа по актах.
- Валка**—чумацька міра—25 возів і більш (Рудч. с. 10). Були валки великі і малі. Побільшення валки йшло так: 25 возів, тридцять п'ять
- Варь**—ніби вариво меду. Назва інший раз змінювалась назвою берковець (Літописи passim).
- Ват**—Беринда (словник) за літерою Б. прирівнює до відра. Друге означення—3 відрі (Петруш., с. 63 й 66).
- Відро**—основна міра рідини (Прозор., с. 232). Як посуд і як міра. Вірнику давали „сім відер толоду“ („Русская правда“ I в. с. 233) Певний розмір змінювався.
- Віз**—На вози міряли землю: сіножать на стількись-то возів (Константинович ор. с. 420). У чумаків віз—це міра набратої риби чи солі. Рибу накладалося по 4000 шт. рибин приблизно (невеликої риби) й 1100 чи більш великої. Соли накладалося як по волам (Рудченко. „Чумацкие песни“) „сінокосу возів на“
- Возовець**—інакше діжечка. Певного визначення не було.
- Голважень**—головажень, головажень—міра переважно соляна. Приблизно 1/2 фунта солі (Прозор. с. 235)—„От неб. воза по 40 головажень соли“ (Памят., 173). „Велика головажня звалася толпа“ (Груш. 77). „Вірнику взяти 7 голважень“. (Русск. Правда).
- Гони**—від 80 до 120 саж. поля.
- Гуска**—якась невеличка міра соли, що давалася на якийсь період солі на цю міру багато—„Гуска солі—робочому“. (Модз., с. 57, пр. 1).
- Дев'ятка**—міра данини. В основу клалося дев'ять шкур чи чого другого по девять. Потім навіть не дев'ять, а більш.
- День оранки**—3/4 десятини. Пан. с. 28—„10 дней оранки“—75 дес.—Луч. с. 39—„День—50 пшеницы“—А., VIII, с. 352, Лаз. 234. „Поля робочого день двадцять“ (Мот. 71).

- Дійниця**—Дійниці були різні—київські, полтавські. Цей посуд був і мірою. Наводиться дослідниками: „Роковщизни от пари волов пол дойниці міри киевської“. (Крыжан. „Очерки“ с. 451—452).
- Жменя**—прядива—10 пасмо—300 ниток. Зараз у Бахмуті (Артем, пов.).
- Кадь**—на вариво меду бралося 10—15 „кадей“. Також на „сичіння“.
- Камінь**—ріжно—25 ф., 32 фунти. Однак за литовські часи обов'язково—32 ф. Міра воску, сала, каруку. „Люю камен один“ (Киев. Стар. 1904 VII—VIII Д. С. 20) „Камень тютюну“—50 ф. (Лаз. 162).
- Канев**—мав 5 гарців.
- Кантара**—30 пудів (А. П., с. 111)—Кантари.
- Кантарка**—96 фунт. (суд. „Маз.“ 1, с. 283).
- Караймон**—Міра меду, а може й рідини взагалі. Розмір коло відра приблизно.
- Квадранець**—чверть години.
- Кватерка**—литовська кватерка—1,2423 сотки (крючка); польська 2,032 рос. крючка.
- Ківш**—Одна дванадцята частина путівки. Точнішого означення не маєтьс.
- Колода**—Улій меду. „Овса 15 колод и три четверти“. (Памят. с. 168). Колода—4 гарці (Груш. 155).
- Колодка**—Гадацький четверик, що мав у собі 5 моск. четвериків. Часом: „колода“: „Колода вівса у данину“—це 5 півмірок (В. Б., с. 53).
- Коноб**—прирівнюють до „цебєра“, нім Zober (Сах. Сказ. ч. II, кн. 7, с. 23 и 26), це приблизно 3 відра (Петруш. с. 63 і 66).
- Коновка**—„Коновку пива дав вступаючись до цеху“. Сец. с. 439.
- Конон**—В універсалі Хмельницького 1654 р. до капітули Київської читаємо конон як міру рівну „каді“. Себ-то—велика міра.
- Копа**—(сіна)—„На 20 коп сеножаті покосили“ (А. В. К., т. XVII, № 380). Копа—коло 5 пудів (К. ст. 1793, VI. Доб., с. 89).
- Копиця**—приблизно 1/25 стогу (Груш. 159).
- Корчик**—16 польських гарців чи 2,43925 рос. четвер. (Горб. Арх. К., с. 220).
- Корх**—Якось міра досить оригінальна. За згорілий корх свічки над мерцем брали кілька копійок (Беньк., К. Стар. 1896. IX) „І той корх землі, що на нас, і той не наш“. (Номіс. „Укр. присл.)—ширина руки (Павл. 40).
- Коряк**—Коло 2-х гарців (Щерб., с. 312); У Россолоди—(К. Стар. 1883. IX—X, с. 505). Також К. Стар. 1885. VIII. Пек. Морко.

- Корчага**—Приблизно 2 відра, точніш від $1\frac{1}{2}$ до $1\frac{3}{4}$ відра. (Прозор., с. 249). Пізніш—„носатка“.
- Косяк**—Табун коней у 10 голів. Вживалось у запоріжців (Зварн „Запор“ 10).
- Кружка**—10 чарок. У Київськiм відрі, як його міряли москалі було 10 кружок. Потім змінилася. Магницький кружку прирівнював до півосьмухи. (Арифметика Магницького, де означено міри рідини).
- Крючок**—інакше бичок—сотка. (Порівн. „Автобіографію“ В. Поліщука в кн. Ів. Капустянського „Вал. Поліщук“ Х. 1925 р., с. 21)
- Кужель**—Міра прядива. Доброго „тіпаного“ прядива іде на кужель 2 повісми, нетіпаного—одно. „Пряжі кужелі чотири“—А. VIII. с. 351.
- Куфа**—бочка от 18 до 40 від—Л., с. 232.
- Лан**—селянський великий—3 уволоки (уволока 30 моргів)—11,78 рос. десятини; малий лан—3,7365 рос. десятини; були і інші лани. Потім так звали уволоку. (Горб. Словарь актового языка с. 191).
- Ласт**—Ласт—14,535 рос. четверика (Горбач. „Слов“, с. 191).
- Лібра**—Фунт. Литовська лібра—0,9136680 рос. фунту. Польська лібра—0,99021363 рос. фунту (чи 95 зол; 81 долі). (Зак. Vol Zeg Горб. „Слов.“, с. 195)
- Лікоть**—Міра довжини приблизна. Однак наводять розмір її $10\frac{2}{3}$ вершка. (Млад., с. 178). Подробиці були у тексті.
- Лукно**—лукня. Довола міра вівса на коняку. (Прозор, с. 234). За другими даними на 4 коняки (менш правдиво)—Розмір приблизно 15 фунтів. Лукні були різні—„п'яти. п'ядні“, „шостип'ядні“.
- Мажа**—Різне значіння Мажа—вага у 100 фунтів. (Мирон. К. Стар. 1896 VII-VIII, с. 27). Мажа чи мажка—віз у чумаків. Назва стара, вже була у XVII сторіччі. „Мажка піску“. (Мухин, с. 173).
- Маца**—Міра на рідину й на сипке. Певна відомість є про мацу, як міру рідини—це 0,325 рос. відра. Горбач, „Слов.“ с. 203). Сипке 4 корці „Мацу жита дано с двора на мелене“. (н., с. 102, пр. 1). „По маці вівса від вола (Нов. 92).
- Міра**—Дуже часто вживається *passim*. Міра меду. Розмір невідомий.
- Мітка**—12 пасом—„Льняної пряжі три півмітки“ („Е“, с. 147). „Оце тобі, пане Саво, чужії півмітки“ (Нар. пісня).
- Міх**—„І грошеняток з якийсь міх“. („Е“, с. 156). „Не один чумака одцурався солі міха“ (на картинах козака Мамая).
- Михайлик**—або корячок—невеличка чарка, скоріше посуд. Певної міри не було. Розповсюджено було у запоріжців.

- Морг**—1230 кв. саж.—вживається й тепер.
- Низка**—Міра намиста, перлин По старих документах; вживається і зараз серед людности.
- Нога**—Чверть аршина (Бутк. „Об'ясн.“, м. 246).
- Носатка**—Пізніша назва корчаги. Див. „корчага“—„Еней оставив із носатку було горілки про запас“ („Е“, с. 128).
- Око**—3 ф.—„ок 15, си есть 45 ф.“ (Павл.).
- Осмачка**—16 рос. четвериків (л., с. 233)—„В мері по 8 осмачок) Лаз. К. Ст. 1886, XI; ст. 545)—„Осмачка ржи, Киевской меры“—(в К. Ст. 1892 р. IV., Доп., с. 125).
- Оступ**—чи Уступ. Стара міра. Це просторінь місця для обляви на звіря. Навкруги— $2\frac{1}{2}$ милі, а просторінню—0,49736 кв. милі. (Горбач. „Слов“, с. 244), також Груш. 152: „не обов'язані ні до якої роботи, тільки на оступ на звіря“.
- Палицею кинуть**—„На два раза палицею кинуть (зарито клади)—(З. Р. с. 45) Також Стат. лит. IX арт. 10: „Так далеко, як можна палицею кинуть, до жеремяна“ (бо брове місце).
- Паровиця**—Назва пари волів. Одна одиниця валки.
- Пляц**—4 чвертки—стара козацька служба (Баг. 103).
- Повісмо**—Інакше повісма Пів кужеля прядива. Інакше скільки в руку взяти. Неначе грубо закручена коса. Стара міра. В інвентарі Кобринського Спаса 1549: „дани прядина 6 повісов“ (с. буд. 21)
- Полукіпок**—30 снопів (Нині на Полтавщині).
- Постав**—Міра сукна. 30 із чимсь ліктів (скарбова книга лит. Митропол. 1502 - 1503 р.р.) „Я не вчивсь локтем міряти, знаю постави.—На малюнках козака Мамая—„Постав сувій сукна коло 150 локтів (кн. Ц. Київ Арх.).
- Пояс**—„У пояс зарито у землю“. (З. Р., с. 39).
- Пуд**—Мав 40 і 50 фунтів (Л., с. 232).
- Путівка**—12 ковшів. Також міра на сипке. „Гороху путівок 5“. (Марков. „Дн.“ К. С. 1896, с. 368).
- Пчола**—В пасіці на зміну оставлено пчел двадцять осм—вулік. (Д. Д. 1699 г. IX, 17).
- Пядь**—Приблизно $\frac{1}{4}$ арш (Никит., 407); 6 п'ядів— $1\frac{1}{2}$ арш. (К. Ст. 1883 1 с. 187).
- Ратище**—Міра розміром держална списа „Шість ратищ на сход отмерь“ (З. Р., с. 56). У конце ратища (с. 7) „Ограблено списов с ратищами два“ (Твердоглебов А.) „Епизод из предсм. борьбы Запорожья“ в К. Ст. 1886 р. XII.
- Рев**—рик—чумацька міра. „На два, три реви вола“. Рев-пів верстви, як зараз кажуть старі чумаки. „У нас могила од могили як на воловий рик“ (Козел. повіт., Чернигівщина)¹).

¹) З невид. рукоп. О. Шищацького, з Музею Слоб. Укр. с. 322.

- Риза**—поля—5 десятин (На Київщині).
Рій—Міра бджіл (Конст., с. 560).
Руно—Міра вовни. Коло пуда (у XVIII ст.).
Ручка—Міра рідини. Згадується у XV ст., зразом з караймоном, відром.
Сало—Годована свиня „Сало єдно“ (С. Ст. 1883, XII, с. 696).
Скалка— $4\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ пасом; пасмо—10 раз по три низки. (Зараз на Полтавщині й на Київщині).
Солянка—Міра на сипке. Переважно на сіль. Міряли і картоплю то-що. Одна шоста частина бочки. (Горбач. Слов., с. 336).
Сотка—Міра бракованого дерева встаровину—дві копи, велика і мала (Груш. 184).
Стоянець—Часто згадується як міра вина, особливо як роменська міра. „Вина волоского стоянець“. (Днев. Марков. 368 К. Стар. 1896, X).
Ступінь—Типова народня міра „От колодезя на два ступня долинка“ (З. Р., с. 20)—„На схід сонця на ступень переступити (Ів. 34).
Сувій—Штука сукна (рос). „Отпущено 7 сувоїв полотна“. (Д. К. с. 487—К. С. 1886 VII).
Тиждень—Міра панщини (Лаз. 152—3).
Топа—Рахунок полотняних виробів. Хусток „90 топ“, а топа „4 хустки“ (Дн. Марков., с. 408). Міра з Персії; також якась вага є: „топка солі“ (Груш. 78).
Третник— $\frac{1}{3}$ чвертки, а волок—72 дес. (Баг. 103).
Упруг—Третя частина „дня оранки“—приблизно $\frac{1}{4}$ десятини (Пан. с. 28—9).
Фаска—Ніби миска. Часто зустрічається як міра на рідке та сипке. Розмір визначити не довелось.
Хрестець—15 снопів. (Зараз на Полтавщині і др.).
Хура—Сінокосу хур на 10, на 8 (Черв., с. 68, пр. 1).
Зебер—Міра рідини. Нім. Zober. Знаємо зебер Дебречинський—три відра з лишком (Петруш. 63 і 616); —„Пива зебер давав учень при вступ до майстра“ (Сец. с. 439).
Чаша—Міра на рідке у литовську добу—2 рос. відра плюс 18,8 кручків (Горбач. „Слов.“. с. 81).
Чарка—Десята частина кружки, сота частина відра.
Чвертка—18 десятин, часом і більш; одна з старих мір поля (Фил. 55).
Чісниця—Три нитки складали чісницю. 10 чісниць складали пасмо (Шух. Гуц. ч. II, с. 149).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.

(Зі скороченнями при цитаті).

1. Акты—Виленской комис. (А. В. К.).
2. Акты—Юго-Зап. Руси, VIII, с. VI (А. VIII).
3. Антонович В. Г.—Исследование о крестьянах в Юго-Западной России К. 1870 (Ант. „Исслед.“).
4. Allg. Enc. Z 1838 (Allg.).
5. Багалея Д. И.—Новый историк Малороссии II. 1891 (Баг.).
6. Беньковский—„Смерть в поверьях и обрядах“ (К. Ст. 1896, IX).
7. Бутков П. Г.—Объяснение русских старинных мер линейной и путевой Ж. М. Вн. Дел 1844 г. № 8 (Бутк. „Объяс.“).
8. Величко—Летописец. Вид. 1864. (Вел. „Летоп.“).
9. Владимирский-Буданов—Формы селянск. владения землею. Рус. ист. библ. XXI (В—Б).
10. Горбачевский—Археографический календарь. Вильно. 1869. (Горб. „Арх. К.“).
11. Він-же—Словарь древнего актового языка В. 1786 (Горб. „Слов.“).
12. Грушевський М. С.—Ист. Укр.—Руси VI т. К.—Л. 1907 (Груш.).
13. Гошкевич В.—Клады и древности Херс. губ. X. 1903. (Готк. „Клад“).
14. Гуров В. В.—Сборник судебных решений, относящихся к вопросу о старозамочном землевладении в местности бывш. Слободской Украины X. 1884 (Гуров. „Сб.“).
15. Дневник Ханенка—(Д. Х.).
16. Дневник Димитрия Ростовского—(Д. Р.).
17. Ершов А.—До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні (Науков. збірн. за рік 1924 т. XIX).
18. Запорожская рукопись—(початку XIX ст.). О кладах К. 1903. (З. Р.). Уперше видав був І. Сементковський в Києві у 1857 р.
19. Календарь „Кооператор“—на 1919 р. (К. „Кооп.“).
20. Календарь—на 1918 р. (Біла на Підляшші)—(Кал.).
21. Клепатский П. Г.—Очерки по истории Киевской земли т. 1, Одесса 1912. (Клеп. „Очерки“).
22. Конисский Ф.—Арифметика або щотниця К. 1863. (Конис. „Арихм“).
23. Константинович—„Обозрение“ Румянц. Описи Черн. 1885. (Конст.).
24. Крыжановский Е.—Очерки быта малорусского духовенства в XVIII в. К 1869.

25. Kgrinitc. Oekop. Eпc. 1782 (Kг.).
26. Ламберти Т. О.—Первон. происх. у пом. і сост. Рос. лин. меры 1827 (Ламб.).
27. Лазаревский О. А.—„Українські посполіти“ (У. Іст. Бібл., XXII)—(Лаз.).
28. Ломиковский В. А.—Словарь малорусской старины. К. 1894. (Лом. „Слов“).
29. Лобко А.—Попытка к уравнению мер и веса в Малоруссии XVIII в К. Ст. 1889 VII (Л.).
30. Летописец Лубенского—Мгарского монастыря „К. С.“ 1889, низка №№ ((Летоп. Луб.).
31. Лучицкий И.—Киев в 1766 г. К. 1888 (Луч.).
32. Маркович—Дневник М. 1859 (Марков. „Дн.“).
33. Миронов—„Южно-Русская пасх. драма“ в „К. Ст.“—1896 г. VII—VIII (Мирон.).
34. Мотыжинский—Архив К. 1890.
35. Мухин—„Киево-Братский учил. монастырь“ (Мухин).
36. Младенцев В.—Краткий исторический очерк русских мер Временник Гл. Пал. мер и весов—С. П. Б. 1907, (ч. VIII—(Млад.).
37. Модзалевский В.—Будування церков в Лубенскому мгарському монастирі—„Наше Минуте“ 1918, III (Модз.).
38. Никитский И.—К вопросу о мерах в древней Руси (Журнал Министерства Народного Просвещения 1894 г. № 4 (Никит.).
39. Новицкий И.—Нагук історії сел. верстви в правої Укр. XV—XVIII ст. (Рус. Іст. бібл. ч. XXI)—(Н.).
40. А. П.—Очерк происхождения российских мер и весов и краткое изложение действующих постановлений по этому предмету (Природа и Люди 1879, IX)—(А. П.).
41. „0 локтях“—Стара торгов. книга ехоги Грозного. „Временник“ М. 1850 (Врем.).
42. Павловский Л.—Грамматика малороссийського наречия II. 1818 (Павл.).
43. Памятники—Изд. врем. комис. для разб. древн. актов. т. IV. Киев 1859 г. (Памят.).